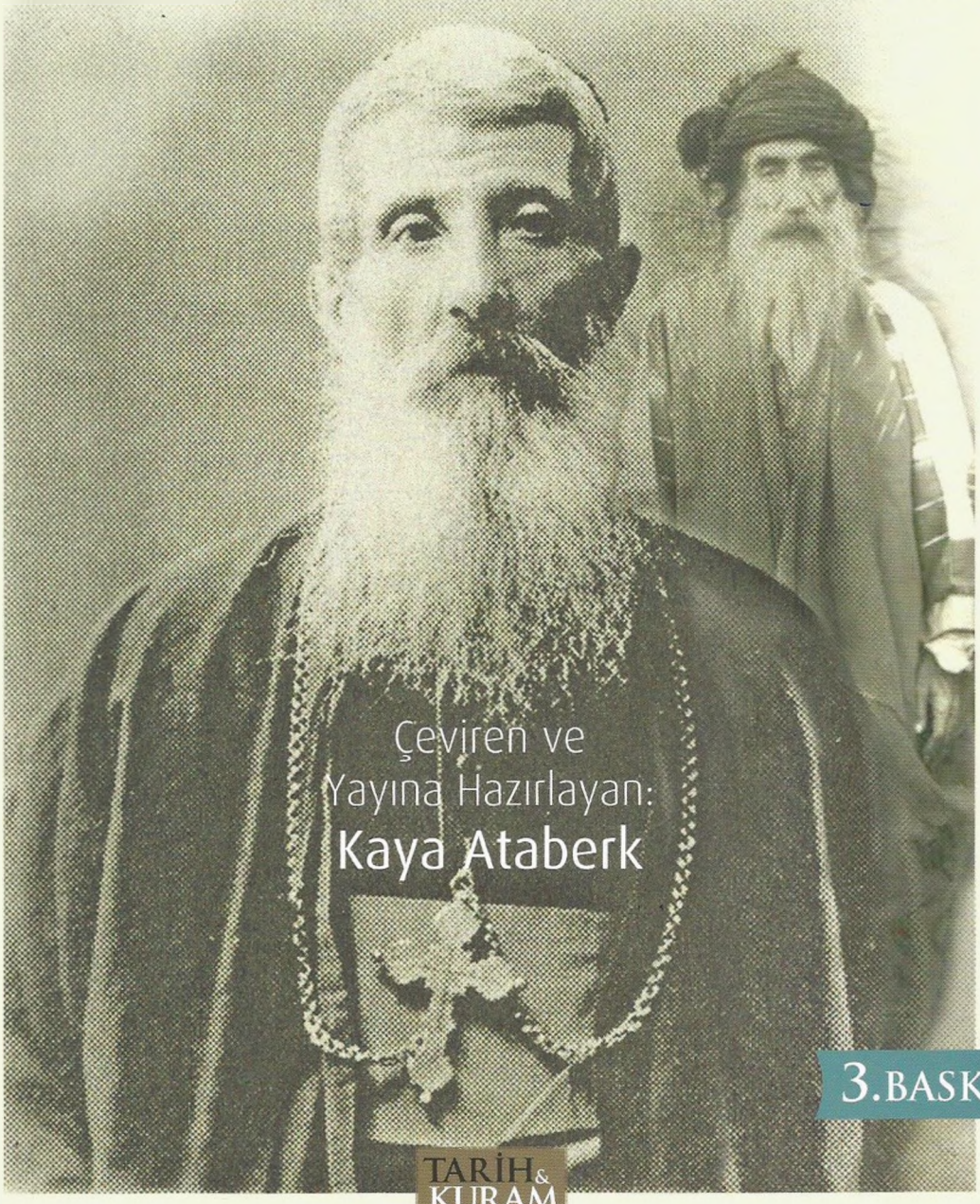
Ermenilerin Kaleminden
Kürtleşen Ermeniler

ESTHER - THOMAS MUGERDİTCHİAN

Çeviren ve
Yayına Hazırlayan:
Kaya Ataberk

3. BASKI

TARİH & KURAM

Ermenilerin Kaleminden
Kürtleşen Ermeniler

Thomas&Esther Mugerditchian

Çeviren ve Yayına Hazırlayan:
Kaya Ataberk

ERMENİLERİN KALEMİNDEN KÜRTLEŞEN ERMENİLER
Thomas&Esther Mugerditchian

Editör: Mehmet Bilgen
Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Kaya Ataberk
Kapak Tasarımı: Neslihan Bilge

ISBN: 978-605-9833-16-5

T&K YAYINLARI No: 9
Birinci Basım: Kasım 2015
Üçüncü Basım: Nisan 2016

© 2016, T&K Yayınları

Kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları T&K Yayınları'na aittir. Yayınevinden yazılı izin almadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

T&K YAYINLARI®

İnternet: www.tarihvekuram.com *e-posta:* bilgi@tarihvekuram.com
Baskı ve Cilt: İstiklal Matbaası Yıldız Sanayi Sitesi Kat: 3 No: 131 Cevizlibağ/İstanbul
Tel: (0212) 481 92 57

İçindekiler

Sunuş: Thomas Mugerditchian ve Kürtleşen Ermeniler 7

I. KİTAP
Thomas K. Mugerditchian
Diyarbakır Katliamları ve Kürt Zulümleri

I. Bölüm 33
II. Bölüm 51
III. Bölüm 79
IV. Bölüm 85

II. KİTAP
Esther Mugerditchian
Türk Tuzaklarından

Önsöz 97
Giriş 99
Türk Tuzaklarından 101

Sunuş: Thomas Mugerditchian ve Kürtleşen Ermeniler

"Kürtleşen Ermeniler" Dosyasını Açıyoruz

"Diyarbakır Katliamları ve Kürt Zulümleri" nin yazarı Ermeni **Thomas K. Mugerditchian**, 1914 yılında I. Dünya Savaşı çıkana kadar Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğu'nda konsolos yardımcısı ve tercüman olarak çalışıyordu. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve diğer İtilaf Devletleri ile savaşa girince Diyarbakır İngiliz Konsolosu **Monck-Mason** ile beraber Türkiye'yi terk etti. Kitabını, 1919'da Kahire'de İngiliz İstihbaratının hizmetindeyken yazmıştı.

Kitabın ilk baskısı Ermenice'dir. (Orijinal ismi; *Dikranagerdee Nahankin Tchartere yev Kurderou Kazanioutounnere*, Kahire, 1919, Djihanian) Bu Ermenice orijinal metin bilinmeyen bir çevirmen tarafından İngilizceye tercüme edilmiş ve Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Bizim de çevirimizde temel aldığımız bu İngilizce metin ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivinde mevcuttur.[1] İngilizce metnin yakın zamanlardaki bir baskısı da "soykırım" iddialarına temel oluşturmak amacıyla, Ermeni tezlerinin savunucusu Gomidas Enstitüsü tarafından Londra'da yapılmıştır[2].

Kitap, o yıllarda İngiliz İstihbaratı'nın yazdırdığı ve dünya çapında, özellikle de Amerika'da, Türkiye ve Türkler aleyhine kamuoyu yaratmak için yaydığı propaganda broşürlerinden biridir. Dolayısıyla da kitap baştan sona kadar, yazarın Ermenilerin katledilmesine ilişkin iddiaları üzerine

1 Ç.N. United States National Archives General Records of the Department of State RG 59, 867.4016/417

2 Ç.N. *The Diyarbekir Massacres and Kurdish Atrocities*, Londra, 2013, Gomidas Institute

kurulmuştur. Aynı zamanda da Türklere, Kürtlere, Çerkezlere ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan Almanlara hakaretlerle doludur. Kitabın içerdiği bu tip iddiaların ve hakaretlerin ancak yazarın kendisinin sorumluluğunda olduğunu belirtiriz.

Peki, bu tipik Türk düşmanı İngiliz propaganda broşürünün bizim için önemi nedir? Evet, bunun gibi yüzlerce propaganda metni İngilizler tarafından savaş boyunca ve sonrasında piyasaya sürülmüştü. Bilindiği gibi bunların başında da sonradan meşhur bir tarihçi olacak **Arnold Toynbee**'ye yazdırılmış olan *"Mavi Kitap"* gelmektedir. Yıllar sonra **Toynbee**'nin kendisi de yazdıklarının sadece propaganda olduğunu, bilimsel bir anlam taşımadığını belirtmek zorunda kalmıştır ama bu uydurmalar halen Türkiye'ye karşı kullanılmaktadır. **Mugerditchian**'ın kitabı da bunun benzeri bir özelliktedir. Fakat Ermeni iddialarının dışında çok önemli bir meseleyi daha gündeme getirir: Kürtleşmiş Ermeniler meselesini.

Mugerditchian'ın kitabı Türkiye'de ve dünyada Ermeni iddialarının savunucuları tarafından zaman zaman gündeme getirildi. Bunlara yakın dönemden örnek olarak **Ayhan Aktar** ve **Abdülhamit Kırmızı** tarafından yazılan *"Diyarbakır 1915"* başlıklı makale[3] ve Alman yazar **Hilmar Kaiser**'in İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından yayınlanan *"Diyarbakır'da Ermeni Katliamı"* adlı kitapları verilebilir.

Kitaptan bahseden tüm kesimler kitaba karşı ilginç özel bir kısmi sansür politikası izlemişlerdir. Kitabın Ermeni iddialarını destekleyen kısımlarından bahsederken, Kürtleşen Ermeni aşiretleri ile ilgili verdiği çok önemli bilgiler yokmuş gibi davranmaktan ibarettir bu politika. Sonuçta "Evet, Ermenilere katliam hatta soykırım yapıldı. Kürtler de bu işe karıştı. Hatta öldürmelerin çoğunu da onlar yaptı. Ama emri devlet vermişti. Kürtler kullanılmıştı" demek Ermenici ve Kürtçü eğilimli yazarların çok da zoruna gitmez. Sonuçta esas suçlanan yine Türkler olmaktadır. Fakat işin diğer kısmı konusunda hem Kürtler hem de Ermeniler ciddi bir suskunluğu tercih etmektedirler.

Mugerditchian'ın kitabını bu önemli yönüyle gündeme getiren isim ise eski Türk Tarih Kurumu Başkanı ve MHP milletvekili Prof. Dr. **Yusuf Halaçoğlu** olmuştu. 2007 yılında kendisini Kürt Alevi olarak gösteren bazı aşiretlerin ve kişilerin aslında Ermeni kökenli olduklarını açıklamasının üzerine çıkan tartışmada, Kürtleşen Ermeni aşiretleri için bakılabilecek iki kaynak olduğunu söylemişti. **Halaçoğlu**'nun verdiği kaynaklardan biri şu

3 http://docplayer.biz.tr/2229792-Diyarbekir-1915-1-ayhan-aktar-abdulhamit-kirmizi.html Erişim tarihi: 25.10.2015 18.39

an elinizde tuttuğunuz **Mugerditchian**'ın kitabıydı. Diğeri ise **David Magie**'nin *"Osmanlı'da Kürtler"* isimli çalışmasıydı. O sırada **Yusuf Halaçoğlu**'na en büyük tepki Kürtçü çevrelerden gelmişti. Tartışma büyümüş, bazıları da tepki verenlere "insanın Ermeni kökenli olması ayıp değil, siz de ırkçılık yapıyorsunuz" tepkisini vermişti.

Halaçoğlu ilk açıklamasında **Mugerditchian**'ın kitabında liste olarak verdiği Kürtleşen Ermeni aşiretlerinden hiç bahsetmemişti. Daha sonra ise katıldığı bir televizyon programında (2012 yılında A Haber - Deşifre Programı) şunları söyledi: *"Türkiye'de kendi kimliğini terk edip başka kimliğe giren bazı Ermeni cemaatler var. Sadece bunların isimlerini okuyayım. Ruşdonik, Mamogonian, Alyanlar, Aşdik ya da Haşdiank. Bunlar Türkiye'de kalmış Ermeni cemaatleridir. Houn, Tayanlar... Bunlar bugün Türkiye'de yaşıyorlar ve Kürt kimliğiyle biliniyorlar."* Kitapta da göreceğiniz gibi **Halaçoğlu**'nun saydığı bu aşiretler **Thomas Mugerditchian**'ın saydıklarının bir kısmıdır. Bu konuşmasında **Halaçoğlu** bu Ermeni aşiretlerinin Kürtçeleşmiş isimlerini vermemiş, diğerlerini saymamış ve bu isimleri **Mugerditchian**'ın listesinden okuduğunu da belirtmemiştir. Fakat bilgilerin örtüştüğü açıktır.

Kürtleşen ve Kürtlerin arasına karışan Ermenilerden bahseden başka bir isim de dünyaca ünlü Hollandalı Kürdolog **Martin van Bruinessen**'dir. *"Kürtlük, Türklük, Alevilik"* isimli kitabında konuyla ilgili olarak şunları söyler:

> Kürtler ve Ermeniler arasında politik açıdan her zaman eşitsiz bir ilişki olagelmiştir. Ermeniler genellikle ekonomik açıdan sömürülmüş ve Kürt aşiret liderleri tarafından pek çok kıyıma uğratılmışlardır. Bu baskından kaçmak için bilinmeyen sayıda Ermeni 19. yüzyılda Müslüman olmuş ve Kürt kimliğini benimsemiştir. 20. yüzyılın başlarında Dersim bölgesini ziyaret eden bir Avrupalı birçok Alevinin son zamanlarda Ermenilikten dönmüş olduğunu kaydeder.

"Ağa, Şeyh ve Devlet" adlı çalışmasında da özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında bu Kürtleşmenin devam ettiğini anlatır. Bunlar arasında Hakkâri'deki birçok Nasturi grubu da vardır. Frödin adlı bir Ermeni grubunun Varto'da çok daha yakın bir zamanda 1950'lerde Teyyan aşiretine katıldığını söyler. Varto'nun dışında Çatak, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Erzurum'ta Ermenilerin bu zaman aralığında Kürtleştiklerini anlatır. Bunların gerçek kimliklerini bildiklerini de ifade eder.

"Kürdistan Üzerine Yazılar" adlı kitabında ise şunları kaydeder.

> Hıristiyanlar, Kürdistan'da nüfusun bugünkünden daha büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı. Katliamlar, kaçış, gönüllü göç ve İslâmiyet'i kabul etme, sayılarını ciddi biçimde azalttı. Kürdistan'ın değişik bölgelerinde (Siirt, Hakkâri), Kürtçe konuşan ve görünüşte Müslüman olmuş, fakat hâlâ Ermeni veya Nasturilik-lerini unutmayan 'kripto-Hıristiyan'larla karşılaştım.

Görüldüğü gibi **Martin van Bruinessen**'in tespitleri de aslında **Yusuf Halaçoğlu** ile örtüşmektedir. Yani Kürtlerin arasında kendini gizlemiş önemli sayıda Ermeni (ve Süryani, Nasturi vs.) halen bulunmaktadır. Bunlar çeşitli dönemlerde, farklı nedenlerle, bireysel ya da topluluk olarak bu yolu seçmişlerdir. Fakat bu da gerçek bir asimilasyon değildir. Çünkü esas kimliklerini bilinçlerinde korumaktadırlar.

Yusuf Halaçoğlu'nun da değindiği Kürt Alevi kimliğindeki Ermeniler, TİKKO içinde etkin olan Ermeni militanlar ile bunların yeni bir bölünme projesi olarak ortaya çıkan "Zazacı – Alevici" akımla ilgili ilk tespitleri yapan **Gökçe Fırat** olmuştu. *"Türk Yurdu Anadolu – Ermeni, Yunan ve Kürt İddialarına Yanıtlar"*[4] adlı kitabında şunları yazmıştır:

> Fakat burada Ermenilerin sonradan Alevileşmesi ve Kürtleşmesi olgusu, Türkiye'nin etnik dönüşümü açısından dikkatle incelenmelidir. Yine Bruinessen şöyle açıklar: '1970'lerde politik tercihlerinden dolayı kendilerini Kürt olarak tanımlayan çok sayıdaki Alevi Türk gencinin durumu ise biraz farklıdır.' Bu Türk etnik kimliğine sahip olan Alevilerin neden kendilerini Kürt saydıkları son derece önemli bir konudur. 1970'li yıllarda pek çok Türk sol örgütü kuruldu. Bunlardan Tunceli'yi merkez edinen bir tanesi TİKKO idi. TİKKO'yu kuran lider kadronun içinde birkaçı Ermeni asıllı idi, bir kısmı ise Türk Alevisi idi. Ama bu örgüt, doğrudan Kürtçülük yaptı. Kürtçülük yarışının başlaması Tunceli, Sivas, Erzincan gibi bölgelerde Alevilerin sol örgütlere girmesiyle birleştiğinde, Türk Alevilerin Kürtler tarafından Kürtleştirildiği örgütsel bir atmosfer doğdu.

Kürtleşen Ermenilerin bu dolaylı ama tehlikeli misyonu da dikkate alınmalıdır...

Elinizdeki kitap, Kürtçülerin ve Ermenicilerin sanki yokmuş gibi davrandıkları, Prof. Dr. **Yusuf Halaçoğlu**'nun ise tam listesini ve bugünkü Kürtçeleşmiş isimlerini açıklamadığı Kürtleşmiş Ermenilerin ya da diğer adıyla kripto Ermeni aşiretlerinin tam bir listesini içermektedir. Kürtleşme

4 Gökçe Fırat, *Türk Yurdu Anadolu*, İleri Yayınları, 2015, İstanbul

ve Müslümanlaşma olgusunun ardına gizlenmiş, kendini saklamış Ermenilerin kim olduğunu Türkiye bu kitaptan öğrenecektir. **Mugerditchian**'ın kitabının esas önemi de budur.

Şimdi kısaca **Mugerditchian**'ın kimliğine değinelim.

Thomas ve Esther Mugerditchian'ın İngiliz İstihbaratı ile İlişkisi

Thomas Mugerditchian *"Diyarbakır Katliamları ve Kürt Zulümleri"*ni, eşi **Esther Mugerditchian**'ın 1915 yılında Harput'tan altı çocuğuyla beraber Rusya'ya kaçışını anlattığı *"Türk Tuzaklarından – Bir Ermeni Ailesinin Kaçış Öyküsü"* adlı kitapçığa karşılık olarak yazdığını söylüyordu. Hem tamamlayıcılığı hem de esas ilgilendiğimiz konu olan Kürtleşen Ermeniler meselesiyle ilgili onun da önemli bilgiler içermesi dolayısıyla **Esther Mugerditchian**'ın kitapçığını da metne ekledik.

Thomas Mugerditchian'ın kitabı Kahire'de Ermenice olarak basılmıştı. Burada anlatılanlar Ermeni iddiaları içerisinde sık sık dile getirilecekti. **Esther Mugerditchian**'ın kitabı ise ilk defa 1918'de Londra'da **C. Arthur Pearson** tarafından, aynı yıl içinde New York'ta da George H. Doran Company adında bir yayınevi tarafından basılmıştı. New York'taki bu yayınevinin ise çok özel bir önemi ve misyonu vardı.

Thomas Mugerditchian görünüşte Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğu'nda çalışan bir memurdu. Yıllardır da İngiliz devletinin hizmetindeydi. Fakat gerçek görevi sadece bundan ibaret değildi. Tarihçi Yrd. Doç. Dr. **Abdullah Lüleci**, *"I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Topraklarında Ermeni Casusluk Faaliyetleri ve Devletin Aldığı Tedbirler (1914-1918)"*[5] başlıklı makalesinde **Mugerditchian** için şunları söyler:

> Nitekim savaşın başlaması ile birlikte Diyarbakır İngiliz fahrî konsoloshanesinde bulunan Tabib Üsküyan Topalyan ve Diyarbakır İngiliz konsoloshanesi tercümanı Tomas Mıgırdıçyan'ın Ermeni casusu oldukları anlaşıldı. Bunlardan casusluğu anlaşılan Mıgırdıçyan'ın Divan-ı Harbe gönderilmesi kararlaştırıldı. Divan-ı Harbi Örfice yapılan yargılama neticesinde Siirt'in Havran Karyesi'nden Tomas Mıgırdıçyan'ın idamına karar verildi.

Lüleci, bu bilginin dipnotlarında iki ayrı Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgesine gönderme yapmıştır: *"BOA.DH.ŞFR. 47/23, 11 M 1333 (29*

5 *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt: 9, Sayı:1, Yıl: 2014

Kasım 1914)" ve *"BOA. İrade-i Harbiye (İ..HB) 178/1334. 8 S 1334 (16 Aralık 1915)"*. Ayrıca bir başka kaynağa göre de Mısır'a kaçmış olduğunu söyler. Gerçekte doğru olan da budur. Nitekim **Mugerditchian**'ın kendi kitabından deniz yoluyla Kahire'ye ulaşma hikâyesini biliyoruz.

Mugerditchianların İngiliz istihbaratıyla bağları konusundaki belgeler bunlardan ibaret değildir. Amerikalı ünlü tarihçi Prof. Dr. **Justin McCarthy**'nin yayınevimizden çıkan *"Amerika'daki Türk İmgesi"*[6] adlı kapsamlı çalışmasında Mugerditchianların adları üzerinde de durulmuştur. **McCarthy**, İngiliz Dışişleri Bakanlığının savaş dönemindeki istihbarat faaliyetlerine şöyle değinir:

> İngilizlerin bu propaganda girişimleri, daha en başından gizli tutulmuş ve ne İngilizlerle ne de diğer yabancı halklarla paylaşılmıştı. Savaşın akışına göre de yönetim sisteminde bazı değişiklikler yapılmıştı. Savaşın büyük bir kısmında bu iş, İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülmüştü. Dışişleri Bakanlığı, 1914 yılında Wellington House'da bir propaganda bürosu kurmuş ve yönetimine de C. F. Masterman'ı getirmişti.

McCarthy, Wellington House'un esas hedefinin ABD kamuoyunun etkilenmesi olduğunu belirtir. Ve şöyle devam eder:

> Wellington House, İngiliz hükümetinde görev yapan en parlak isimlerden yararlanmıştı. Örneğin, 1914 ile 1917 yılları arasında Wellington House'a danışmanlık yapan isimlerden biri de ünlü tarihçi Arnold Toynbee idi.

Yani bu Wellington House ekibi, Ermeni katliamı iddialarının ortaya çıkmasına neden olan *"Mavi Kitap"* olayını planlayan grubun ta kendisidir. Doğrudan doğruya misyonerlerin ya da Mugerditchianlar gibi kendi ajanları olan Ermenilerin yazdıkları broşürleri ABD çapında dağıtmak bu ekibin temel görevidir. Bu basılan uydurma propaganda kitapları için **McCarthy** şunları söyler:

> Wellington House yayınları genellikle İngiltere'deki Hodder& Stoughton yayınevinde basılıyordu. Amerika'da işe bir kısım hisselerine Hodder&Stoughton yayınevinin sahip olduğu Doran yayınevi, Hodder&Stoughton'ın bazı dokümanlarını New York'ta bulunan kendi matbaasında basmasına rağmen, ilave olarak seçilmişti. Wellington House'a göre; 'yayınevi sahibi George H. Doran, Geoffery Butler ile işbirliği içindeydi ve New York'taki Ame-

6 Justin McCarthy, *Amerika'daki Türk İmgesi*. Tarih&Kuram Yayınları, 2015, İstanbul

> rikan Misyonu başkanı Lord Northcliffe ile dirsek temasındaydı. Doran Amerika Birleşik Devletleri'nde Wellington House için birçok kitap ve broşür basmıştı ve Wellington House'ın temsilcisi olduğu bile söylenebilirdi.' Ayrıca Doran, Toynbee'nin Türk karşıtı eserlerinin içinde en tanınmışlarından biri olan 'Türklerin Katil Tiranı' adlı eseri de dâhil olmak üzere, misyonerlerin kaleme aldığı birçok yazıyı ve diğer propaganda malzemelerini de basmıştı.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi **Doran, Esther Mugerditchian**'ın *"Türk Tuzaklarından"* kitabının ABD'deki görünürdeki yayıncısıdır. Oysa gerçek yayıncının İngiliz İstihbaratı olduğu açıktır. **Doran** ancak bir paravandır.

Prof. **McCarthy, Esther Mugerditchian** ve kitabıyla ilgi olarak da şunları söyler:

> Türklerin Tuzakları isimli kitap da, Esther Mugerditchian adındaki bir Ermeni'nin yazmış olduğu mektupları içermekteydi. Bu kadın İngiliz Konsolosluğuna ait bir teşkilatta görev yapan Protestan bir rahibin karısıydı ve kitapta belirtilmemiş olmasına rağmen, Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin istihbaratında çalışıyordu. Kitapta, 'Ermeniceden çevrildiğine' dair bir ifade yer almasına rağmen, kimin tarafından çevrildiğine dair bir bilgi bulunmamaktaydı. Önsözünde ise, (yine bilinmeyen bir kişi tarafından) Ermenilerin çektikleri bütün bu sıkıntılardan Almanlar sorumlu tutulmaktaydı. Oysa esas metinde Almanlara dair hiçbir atıf bulunmamaktaydı ve bu da kitabın tipik bir İngiliz propaganda işi olduğunu gösteriyordu. İnanılabilir unsurlarla (Osmanlı askerleri erzak ve silah sakladıkları yerleri göstermeleri için Ermenilere işkence yapmaktadır), analizleri yapıldığında sıkıntı yaratabilecekleri belirlenen diğer unsurların (işkence hikâyelerinin aksine, Türk askerlerinin Ermenilere hitaben yaptıkları bütün konuşmalarda, bunların Ermenileri ortadan kaldırmak için uzun zamandır planlanmakta olduğunu açıkladıkları belirtilmektedir – Yani, sıradan askerler gizli hükümet planlarını ele geçirmiş ve bu planlar her nasılsa Bayan Mugerditchian'a ulaştırılmıştır) karışımından oluşan bu ana metnin kendisi de mükemmel bir propaganda aracıdır. Okuyucuların ise bu tür analizlere giriştikleri son derece şüphelidir.

McCarthy, kitabının bu bölümüne ait 246 no'lu dipnotta da **Mugerditchian**'ın İngiliz İstihbaratı'yla bağı için şu bilgiyi verir:

> FO 141/468 sayılı dosyada Thomas Mugerditchian ile ve onun

hakkında yapılan tüm yazışmaları bulabilirsiniz. Hatta kendisine İngiliz hükümetinden aylık bağlanması için yaptığı başvuru da bu dosyanın içindedir.

Mugerditchianların Tutarsız ve İnanılmaz İddiaları

Mugerditchianların İngiliz İstihbaratının ajanları olduğu belgeleriyle açıktır. Ve gerçekten de iki metin de inanılmaz olaylarla doludur. **Thomas Mugerditchian**, Diyarbakır'da kurulan Kasap Taburu'nun kestikleri Ermenilerin etlerini kendi dükkânlarına astıklarını iddia eder. **Esther Mugerditchian** ise bir Ermeni'nin 1600 kez kırbaçlandığını iddia eder. Metne göre bu kişi ölmemiştir ve askerler ona işkence etmeye devam etmişlerdir. Bir taraftan Osmanlı ordusundaki tüm Ermeni askerlerin silahlarının alındığını ve katledildiklerini iddia ederken diğer taraftan da **Enver Paşa**'nın ordusunda kahramanca savaşan Ermenilerden bahseder!

Thomas Mugerditchian'ın iddia ettiği katliamlar hakkında tüm anlattıkları, **Levon Kasapyan** ve **Hovannes Doncuyan**'dan duyduğunu söylediklerinden ibarettir. Ortada belgeli tek bir iddia bulunmadığı gibi, bu iki şahsın da ifadelerinin doğruluğu son derece şüphelidir. Her iki **Mugerditchian**'a göre de aslında Ermenilerin elinde silah olmadığı gibi ayaklanma planları hatta niyetleri de yoktur. Fakat bir taraftan da kimi yerlerde Ermenilerin direnişlerini övünerek anlatırlar. Mesela **Esther Mugerditchian** Urfa'daki Ermeniler için şunları yazmaktadır:

> Urfa'ya ulaştığımızda başımıza gelen her şeyi anlattık. Bunun üzerine Urfa sakinleri, ölümü sürgüne tercih ettiler. Urfa'nın en zengin ailesinin kızı ve Fırat Koleji mezunu olan Miss Hanım Ketenciyan, Ermeni savaşçılarına katılmış ve yirmi-otuz Türk jandarması öldürmüştü. Sonundaysa kendisi de şehit olmuştu. Hükümet Adana'dan getirilen silahları alıncaya kadar hiçbir şey yapamamıştı. Alman subaylarının komutasının ve topçuların yardımıyla, Urfa Ermenileri yenilmişti.

Elinde hiç silah olmadığını iddia ettikleri Ermeniler acaba Urfa'da böyle bir silahlı mukavemeti nasıl başarmışlardı? Bu da Mugerditchianların tutarsızlıklarından biridir. Yine **Thomas Mugerditchian** 1895-96 olaylarında bir taraftan Müslümanların masum ve savunmasız Ermenileri katlettiğini anlatırken diğer taraftan da Ermeni mahallelerinin "kahramanca" direnişini över. Aynı şeyleri daha önceki Sason ve Zeytun ayaklanmaları ile 1915 Van İsyanı için de yapar. **Esther Mugerditchian**, yola çıkarılan Er-

menilerin hemen öldürüldüğünü iddia eder fakat biraz sonra Erzurum'dan ve Erzincan'dan yola çıkarılanların Harput'a gelişlerini anlatır...

Thomas Mugerditchian 1915 olayları konusunda genel olarak güvenilmez bir kaynaktır. Kitabını yazarken onun yazdıklarından çokça faydalanmasına karşın **Hilmar Kaiser** bile onun hakkında *"ancak daha önceleri Urfa'daki Alman misyonerleri hakkında hayali iddialarda bulunmuştu"* gibi notlar düşmek zorunda kalmıştır. **Mugerditchian**'ın Vali **Reşit Bey**'in Teşkilat-ı Mahsusa üyelerini Diyarbakır'a getirdiği iddialarının başka kaynaklara göre doğru olmadığını belirtir. **Reşit Bey**'in iddia edildiği gibi katliamı örgütlemek için değil bir dizi tesadüf sonucunda tayin olduğunu anlatır. Ayrıca **Mugerditchian**'ın Diyarbakır çarşı yangınını planlayanın Mebus **Feyzi Bey** olduğu iddialarının da konsolosluk belgeleri ya da diğer kaynaklar tarafında doğrulanmadığı için kanıtsız olduğunu söyler. Amerikan misyoner **Dr. Smith**'in kendi ifadelerinin de **Mugerditchian** ile çeliştiğini gösterir. Ermeni iddialarının savunucusu bir yazar bile **Thomas Mugerditchian**'ı defalarca yalanlar.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere her iki metinde de Türkler, Almanlar, Kürtler, Çerkezler asla küfürsüz anılmaz. Sürekli olarak Ermenilerin askeri, siyasi, kültürel dehalarından bahsedilir. Bir çeşit ırklar hiyerarşisi vardır Mugerditchianların kafasında. En tepede İngilizler ile Protestan Ermeniler vardır. Onların altında Katolik ya da Gregoryen Ermeniler gelir. Bir basamak aşağıda Süryani, Keldani gibi Ermenilerin müttefiki sayılabilecek doğu Hıristiyanları vardır. Almanlar ise Müslümanlar gibidir. Ruslar için ikisinin tavrı farklıdır. **Esther Mugerditchian** Rusya'yı kurtarıcıları ve özgür bir ülke olarak tanımlayarak överken **Thomas Mugerditchian** ise eşine hitaben *"Yine Tanrı'ya şükür ki seni ve altı çocuğumuzu Türklerin uzaklarından ve Rusların dehşetinden korudu"* ifadelerini kullanır. Anlaşılan bu satırları 1919'da İngiliz İstihbaratı'nın emrinde yazan **Thomas Mugerditchian** artık eşinin aksine 1917'deki devrimin ardından Rusya'yı İngiliz politikasına uygun olarak düşman olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla Ruslar da hiyerarşide geri düşmüştür.

Thomas ve **Esther Mugerditchian**'ın Kürtler konusundaki tavırları açısındanşa daha da önemli bir farklılık vardır. **Thomas Mugerditchian** Kürtleri düşman görürken, **Esther Mugerditchian** o kanıda değildir. Onun metninde Kürtler bir anlamda müttefik olarak görünür. Burada **Esther Mugerditchian**'ın bahsettiklerinin Ermeni asıllı ve kendilerine yardım eden Kürtler, özellikle de Dersim Kürtleri olduğu anlaşılmaktadır. Buraya tekrar geleceğiz.

Mugerditchianlar ve Protestan-Evanjelist Dincilik

Thomas ve **Esther Mugerditchian**'ın kitaplarında ağır bir Protestan-Evanjelist dincilik havası vardır. **Thomas Mugerditchian**, eşinin ve çocuklarının Türkiye'den Rusya'ya kaçmasını *"Çarmıh Yolcusu"*nun yolundan yürümek olarak tanımlar. *"Çarmıh Yolcusu"* **John Bunyan** adlı bir İngiliz tarafından 1798'de yazılmış önemli bir Protestan metnidir. Sık sık bu kitaptaki *"Ölümün gölgesinin vadisi"* gibi ifadeler benzetmeler için kullanılır. Yeniden iskân için yola çıkarılan Ermenilerin gittiği yer için *"Golgotha"* der. Golgotha, **Hz. İsa**'nın çarmıha gerildiği yerin adıdır. **Esther Mugerditchian** ise Ermenilerden birinin *"canım, bize **İsa**'ya yaptıkları gibi işkence ettiler"* dediğini iddia eder. İkisinde de Hıristiyanlığın acı çekme üzerine kurulu din anlayışının yansımaları boldur.

Peki, bunun anlamı nedir? Sorun bu insanların dindar olup olmamasında değildir tabii ki. Meselenin özü Ermeni sorunu denilen olayların başlamasında Osmanlı topraklarına gelen Amerikalı Protestan-Evanjelist misyonerlerin etkisinin bu metinlere yansımış olmasıdır. Meselenin bu boyutu için Prof. Dr. **Jeremy Salt**'un yayınevimizden çıkan *"Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri"*[7] adlı eserinde son derece kapsamlı bilgi ve analizlere erişilebileceğini belirtmekle yetinelim. Neredeyse bin yıl kadar Türklerin yönetiminde sorunsuz yaşamış Ermenilerin nasıl olup da 1800'lerde bir anda böyle bir noktaya sürüklendiklerinin cevabı Evanjelizm – emperyalizm – misyonerlik ilişkileri bilinmeden anlaşılamaz.

Kürtleşen Ermeniler Kimlerdi?

Thomas ve **Esther Mugerditchian**'ın kimlikleri üzerinde bu kadar durduktan sonra, bu kitabı Türk okuruna sunmamızın esas nedeni olan konuya dönebiliriz. Kürtleşen Ermeniler kimlerdir? Son dönemde *Hrant Dink* Vakfı gibi Ermenici çevrelerin üzerinde durduğu ve "Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler" olarak tanımladığı kesimle **Mugerditchian**'ın bahsettikleri arasında temel bir fark olduğunu belirterek başlayalım. Söz konusu çevre özellikle 1915 döneminde yeniden iskân edilmekten kaçınmak için Müslüman olan ve Kürtlerin arasına karışanları ele almaktadır. Bunların da Müslüman olup Kürt kimliği edinişleri genel olarak bireysel ya da aile boyutunda olaylardır. **Mugerditchian**'ın verdiği liste ise daha önceki ta-

7 Jeremy Salt, *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri*, Tarih&Kuram Yayınları, 2015, İstanbul

rihlerde ve aşiretler halinde Kürtleşenlerdir.

Bu aşiretlerin varlığından belki de ilk bahseden kişi İngiliz ajan ve diplomat **Mark Sykes** olmuştu. **Sykes** bilindiği gibi Ortadoğu'yu ve Osmanlı topraklarını bölüşen gizli Sykes-Picot Anlaşması'nın İngiliz tarafının imzacısıdır. **Sykes**, Osmanlı topraklarında seyyah görüntüsü altında kapsamlı bir istihbarat faaliyeti yapmıştır. "*Osmanlı İmparatorluğunda Kürt Aşiretleri*" adlı çalışması da bu dönemde elde ettiği bilgileri yansıtır. **Sykes**'ın raporundaki Kürtleşmiş Ermeniler hakkındaki bazı bilgiler daha sonra eski bir Osmanlı subayı olan Iraklı Kürtçü **Mehmet Emin Zeki Beg** tarafından da doğrulanacaktır.

Şimdi **Mugerditchian**'ın saydığı bu aşiretlerin bazılarını ele alalım:

Reşkotanlar:
Ara Sarafian'ın Ziyaret Ettiği Aşiret

Mugerditchian'ın ilk saydığı aşiretin Ermenice adı Rushdounik, Kürtçedeki ismi ise Reşkotan'dır. Bu aşiretin adını **Mark Sykes** ve **Mehmet Emin Zeki Beg** de anar. Diyarbakır doğusunda yaşadıkları söylenir. Batman ve Beşiri'de de iskân edilmişlerdir. **Mugerditchian** bunun alt aşiretlerinin ve yaşadığı köylerin adlarını da sayar. Halen Batman'da etkisi olan bir aşirettir. Cumhuriyet döneminde dahi isyan etmişledir. 1915 olaylarında Ermenilerin tarafını tuttukları bilinmektedir. Ermeni tezlerinin önde gelen savunucularından **Ara Sarafian**, Nisan 2014'te Batman Beşiri'ye gelerek Reşkotan Aşiretinin eski reisi **Mihemede Miste**'nin torunlarıyla buluşmuş, mezarını ziyaret etmiştir. Bu durum aşiretin Ermenilerle bağlarını halen koruduğunu göstermektedir.

Sıpkan-Mamikanlar:
Ağrı İsyancısı ve DP milletvekili Halis Öztürk Bağı

Mugerditchian'ın ikinci sırada bahsettiği aşiret Mamigonianlardır. Bunların Kürtçeleşmiş isimlerini Mamikan olarak verir. Yaşadıkları bölge için de Diyarbakır – Bitlis arasını gösterir. **Sykes** bunların Sipkanlıların bir kolu olduğunu söyler. Ermeni Mamagonianların soyundan geldikleri iddiasını belirtir. **Mehmet Emin Zeki Beg**'in verdiği bilgiye göre de Muş'un Malazgirt ilçesinin kuzeyinde yaşadıkları öğrenilir.

Aşiretin Sıpkanlı aşiretinin alt kolu olması son derece ilginç bir bağlantı-

ya işaret eder. Sıpkan (Sıpkî) reisi **Abdülmecit**'in oğlu **Halis Öztürk**, Taşnak-Hoybun örgütünün tezgâhladığı Ağrı Ayaklanmasının liderlerinden biridir. Daha sonra Türkiye'ye dönen **Halis Öztürk** üç dönem de DP milletvekilliği yapmıştır. Bu bağlantı Kürt-İslamcılarla Ermeniler arasındaki Taşnak-Hoybun ittifakının sadece politik bir birlik değil aynı zamanda bir etnik birlik olma yönünü ortaya koyan kanıtlardan biridir.

Alikan Aşireti Şeyh Sait'in Dedesi Ali Septî Bağlantılı mı?

Mugerditchian, Alyan ya da Alan olarak adını verdiği Ermeni aşiretinin adının şimdi Alikan olarak Kürtçeleştiğini söyler. Mardin, Cizre taraflarında yaşayan bu aşiretin de ilginç bir bağlantısı vardır. **Şeyh Sait**'in dedesi **Şeyh Ali Septî**'nin Alikan aşiretinin Cindiki kolundan olduğuna dair rivayetler vardır. Yine 1915 olayları sırasında Ermenilerin tarafını tuttuğu bilinen **Şeyh Sait**'in ve 1927'de Taşnak-Hoybun örgütünde yönetici olan oğlu **Ali Rıza**'nın Ermenilerle bu içli dışlı halleri son derece dikkat çekicidir.

Hacı Musa Bey'in ve Salih Mirzabeyoğlu'nun Aşireti Mutki Aşireti

Mugerditchian gerçek Ermenice adı Magwuiler olan aşiretin şimdi Kürtçe Motkan olarak tanındığını yazar. Bu Motkan, Motki ya da Mutki olarak bilinen aşirettir. *"Çok güçlü olan bu aşiretin her üyesi iyi at biner ve silah kullanır. Bitlis'e 1914 Mart ayında saldıran da bu aşirettir"* diyerek özellikle belirtir. Mutki aşiretinin meşhur reisi **Hacı Musa Bey**'dir. İBDA-C lideri **Salih Mirzabeyoğlu**'nun büyük dedesidir. Bugüne kadar Ermeni meselesiyle ilgisi, sadece Ermenilere zulüm ettiği iddialarının İngiltere'ye kadar yansıması gibi olaylardan ibaretti. Şeyh Sait İsyanı sırasında tarafsız kalmıştı. Fakat sonrasında o da Suriye'ye geçmişti. Taşnak-Hoybun'la ilişkisi olduğuna dair bir kayda rastlanmamıştır. **Mark Sykes** ve **Mehmet Emin Zeki Beg** ise bunlardan Zaza olarak bahsetmiştir.

Mahallemi Aşireti: Orhan Miroğlu ve Musa Anter'in Soyu

Mugerditchian, Masios ya da Turabdin dağlarındaki Ermenilerden bahseder. Bahsedilen bölge Mardin ve Midyat taraflarına tekabül etmektedir. Bu aşiretin bu bölgede **Patrik İsmayel**'e bağlı Ermenilerin ve Süryanilerin onun liderliğinde Müslüman olmasıyla Kürt Mahallemi aşiretini oluştur-

duklarını söyler. Şu anda aşiretin beyi olarak Av. **Şeyhmus Miroğlu** bilinmektedir. Kardeşi **Orhan Miroğlu** ise bilindiği gibi AKP milletvekilidir. Meşhur Kürtçülerden **Musa Anter** akrabalarıdır.

İşin ilginç tarafı **Orhan Miroğlu** ve Mahallemiler, **Mugerditchian**'ın kitabında Ermenilerin katledilmesinden sorumlu olarak gösterdiği Raman aşireti liderleri **Ömerê** ve **Eminê Perihanê** ile de akrabadırlar. (Annesinin amca çocuklarıdır.) Ramanlı **Eminê Perihanê** 1927'de Taşnak-Hoybun merkez yönetiminde bulunmuştur. **Eminê Perihanê**'nin torunu **Mustafa Ramanlı** ise 1970'lerde Batman Belediye Başkanlığı yapmış, ardından Refah Partisi'ne katılmıştır.

Haco Ağa ve Ali Batı'nın Aşireti Aşiti

Adı verilen bir diğer aşiret de Aşiti'dir. Ermeni iken adları Ashdiank veya Hashdiank aşiretidir. Bunlar da Mardin dolaylarında yaşarlar. **Mugerditchian** bu aşiretin iki alt kola ayrıldığını söyler ve bunların adlarını Heverki ve Bakşuri olarak verir. Anlaşıldığı kadarıyla bu ikincisinin Dekşuri aşireti olması lazımdır.

Bugün Aşiti aşireti Mardin ve Kızıltepe'de meskûndur. Aşiret lideri **Mehmet Ali Çeçen**'dir. Kardeşi **Orhan Çeçen** AKP'den İl Genel Meclisi üyesidir. Aşiretin Heverki kolunun ise iki tanınmış lideri olmuştur. Bunlardan **Ali Batı** bilindiği gibi 1919'da Midyat dolaylarında İngiliz desteğiyle ayaklanmıştır. **Haco Ağa** ise yine Türklere karşı savaşmıştır. Her ikisinin de 1915 dönemindeki olaylarda Ermeni yanlısı olduğu bilinmektedir. **Haco Ağa** daha sonra Suriye'ye geçmiştir. 1927'de Taşnak-Hoybun'un ilk merkez yönetiminde vardır. Torunu ise tanınmış Kürtçü ve Ermenici müzisyen **Civan Haco**'dur.

Şeyh Sait'le Beraber Ayaklanan Duderi Aşireti

Eski adları Yegueghiats (Ermenicede Kiliseler) olarak verilen Duderi aşiretinin bugünkü adı Dour-Dor da iki kilise anlamındadır. **Mugerditchian**'a göre diğer Kürtler onları *"Kürt gâvurları"* olarak bilir. Siirt, Bitlis dolaylarında yaşayan aşiretin **Şeyh Sait** ayaklanmasına katıldığı bilinmektedir. 2013'te AKP'nin Siirt Belediye Başkan adayı olan **Ali İlbaş** bu aşirettendir.

Diğer Ermeni Kökenli Aşiretler

Mugerditchian'ın adlarını saydığı diğer aşiretler Houn, Sora, Gesan, Tayan, Haltan, Mamigan, Pencinari ve Bamerd vardır. Bunlardan Pencinari İstiklal Savaşı sırasında ayaklanan **Cemil Çeto**'nun aşiretidir. Tayan aşireti halen Silopi'de yaşamaktadır. 2014'te aşiretten 500 kişinin BDP'ye katıldığı haberleri çıkmış ancak aşiret bu haberleri yalanlamıştır.

Bunların da dışında Silvan bölgesinde yaşayan Sulev ve Zuruka aşiretleri ile Buşeri (Beşiri) çevresinde bulunan Sunuka ve Receban aşiretlerini de kısmen Ermeni olarak kaydetmiştir. **Mugerditchian** bu listelemeyi ve açıklamaları yaptıktan sonra Kürt aşiretlerinin içindeki bazı aile adları ile bir kısım geleneklerin Ermenilerden kökenini alması üzerinde durur. Ermeniceden geçen kelimelere değinir. Bunlara örnekler verir.

Mugerditchian'ın Kürtleşen Ermeniler meselesiyle ilgili olarak değindiği iki önemli nokta daha vardır. Bunlar, Pakroudunik adlı Ermeni aşireti ile Dersim bölgesidir. Bu iki konu üzerinde özellikle durmakta biz de yarar görüyoruz.

Bakeran Aşiretine Dönüşen Pakradunikler

Mugerditchian Pakradunik adlı Ermeni aşiretinin Kürt Bakeran aşiretine dönüştüğünü belirtir. Aslında Pakraduniler ya da diğer söylenişleriyle Bagratuniler – Bagratlar sıradan bir aşiretten ötedir. Bagratuni Ermeni Prensliğinin hanedan ailesidir bunlar.

Mark Sykes bunlardan *"Bekran"* adıyla bahseder: *"500 ailedirler. Göçerdiler, kışın Diyarbakır, yazın Siirt yakınlarına gelirler. Rivayet bunların Bagratyanların torunları olduğunu söyler. Ermeni Kilisesi bu nokta hakkında kesin konuşur"* demektedir. Yani Ermeni kaynakları Bekiran ya da Bakeran'ın kökeni hakkında emindir.

Bagratuniler ile ilgili iddialar önemli bir yazın oluşturmaktadır. Aslında bu hanedanın Yahudi kökenli olduğu iddiaları ilk kez **Avram Galanti** tarafından gündeme getirilmişti. Bagratuni Prensliği yıkıldıktan sonra bunların Ermeni kimliğini terk ederek Kafkaslarda ve Karadeniz'de Gürcü kimliği ile varlıklarını sürdürdükleri ayrıca bilinmektedir. Ancak Bagratunilerden Bakeran adıyla Kürtleşenlerin varlığı şimdiye kadar gündeme gelmemiştir.

Tayyip Erdoğan'ın Ailesi Bakatoğulları ve Bagratuni Ermeniler

Gürcü kimliğine geçen Bagratuniler ile ilgili iddialar **Oğuz Hakan Göktürk**'ün *"Türkiye'de Kim Kimdir?"* başlıklı kitabında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kitapta **Tayyip Erdoğan**'ın ailesinin soyadı kanunundan önce anıldığı isim olan *"Bakatoğlu"*nun Bagratuni'den türediği iddia edilmiştir:

> ...Doğu Karadeniz'e doğru yayılmış olan Gürcü Bagratuni ailesi olan Bakatoğulları da bu sınıfa dâhildi. Gürcü Bagratuni ailesi olan Bakatoğulları diğer ayanlardan farklı olarak Osmanlı Devleti'ne hiçbir zaman itaat etmemişti.

Burada mesele gelip Ermeni kökenli olduğu söylenen başka bir Müslüman topluluğa yani Hemşinlilere dayanmaktadır. Bilindiği gibi Hemşin ve Çamlıhemşin Rize'nin iki ilçesidir ama Hemşinliler adı verilen topluluk Hopa'ya kadar daha geniş bir alana yayılmıştır. Hopa, Borçka, Pazar, Çayeli, Güneysu, Ardeşen ve Fındıklı'da da Hemşinliler vardır. Hatta Batum civarında da Hemşinli köyleri vardır. Bunların 93 Harbi'nden sonra da (1887-1888 Osmanlı-Rus Savaşı) Türkiye ile Gürcistan arasında göçer yaşadıkları bilinmektedir. Acaba Rize'nin Güneysu ilçesine Batum'dan gelen Gürcüler olduğu iddia edilen Bakatoğullarının bu toplulukla bir ilişkileri var mıydı?

Erdoğan'ın soyu hakkında şunlar da söylenmektedir: Büyükbabasının adı **Teyyüp**, babaannesi **Fattuli**, büyük babaannesinin adı ise **Farfuli**'dir. Büyük dedesinin adı **Bakatoğlu Memiş**'tir. Onun babasının adı **Yunus**, onun babası da 1875 doğumlu Kırcasakallı **Mehmet Efendi**'dir. Soyağacı buradan Bakratuni **Hüseyin Efendi**'ye varır. Onun 1750'de Rize'ye geldiği iddia edilmektedir. Bu kişinin de Bagratunilerden olduğu söylenmektedir.

Bu iddiaların doğruluğunu ya da yanlışlığını net bir şekilde bilmemiz tabii ki mümkün değil. Bu meseleyi alıntılayacağımız iki söylemin benzerliğine dikkat çekerek kapatacağız:

Birincisi; Hrant Dink Vakfı'nın yayınladığı *"Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler"* kitabına giren tebliğlerden birinde *(Hayatta Kalma ve / veya Kaybolma Aracı Olarak Müslümanlaşma – Ishkhan Chiftjian)* anlatılmaktadır:

> Daşyan 1910-1911 yıllarında Karadeniz şehirlerini ziyaret etmiş ve Tortum yakınlarında, Müslümanlaştırılmış Ermeni olan yöre halkıyla konuşmuştur. Onlara kimliklerinin ne olduğunu sorduğunda, 'Müslümanız' yanıtını verirler. 'Hangi Müslüman? Kürt mü, Türk mü, Laz mı?' diye sorduğunda ise, hepsine 'Ha-

> yır' derler; Çerkes ya da Gürcü de olmadıklarını belirtirler ancak Ermeni olduklarını söylemezler: 'Ermeni'yiz' diyemezler, çünkü 'Ermeni' ve 'Hıristiyan', başka yerlerde olduğu gibi, burada da birbirine denk olarak algılanmaktadır. 'Atalarımız hak dini (İslamiyeti) bulmuşlar, bu bize yeter.' Son cevapları buydu.

Diğer diyalog ise **Tayyip Erdoğan**'la babası arasında geçen o meşhur diyalogdur:

> İmam Hatip'te okuyorum, bana diyorlar ki sen Rizelisin, Laz'sın. Bu kadar ısrar edince babama 'Baba Biz Neyiz? Türk müyüz, Laz mıyız' diye sordum... Babam dedi ki; 'Oğlum ben de bilmiyorum' dedi. Büyük dedem; 'Allah bize kavmimizi (milletimizi) sormayacak' demiş. Ne demek bu? Allah bize ölünce 'Rabbin Kim? Nebin Kim? diye soracak... Sana sorduklarında, 'Müslümanım' de geç.

Dersim'deki Pakraduni/Bagratuni Kökenli Aşiret Reisi Seyit Rıza mı?

Thomas Mugerditchian Dersim bölgesini ve aşiretlerini toplu olarak ele alır. Dersim'in eski Ermeniliğin dini merkezi olduğunu, bu kadar çok kilise ve manastırın bulunmasının anlamının da bu olduğunu belirtir. Bunlardan on tanesini saymanın yeterli olacağını söyler. Saydığı manastırlar arasında özel önemi olan Aziz **Krikor Lusaroviç** (Illuminator – Aydınlatıcı **Gregor**) adına yapılan manastırdır. Aziz **Krikor** ya da **Gregor**, Ermenilerin Hıristiyanlığa geçmesini sağlayan kişi olarak tanınır. Bu "Aydınlatıcı" adı da buradan ileri gelmektedir[8]. Aziz **Krikor Lusaroviç**'in kabri de Dersim'dedir.

Thomas Mugerditchian, Dersim Kürt aşiretlerinin aslında Terçan adlı bir Ermeni aşiretinden gelme olduklarını düşündüğünü ve birçok kişinin de buna inandığını belirtir[9]. Burada **Mugerditchian**, isim vermeden Dersim aşiretlerinin en ünlülerinden birinin reisi ile ilgili bazı ifadelerde bulunur:

> Bu kitapçığın yazarı olarak, en ünlü Dersim Kürt aşiret reislerinin ellerinde bulunan Ermeni Krallığının taçlı ipek bayraklarını öpüp, onlara sarıldıklarını görmüşlüğüm olduğunu söylemeli-

8 İsmin "Nurlandırıcı" olarak da tercüme edilebilir oluşu Nurculuk hareketi ile yine aynı bölgenin ürünü olan Aziz Gregor arasında bağlantılar olabileceği yönünde spekülasyonlara da neden olmuştur.

9 Bunun Erzincan'ın Tercan ilçesiyle ilgisi olabilir.

> yim. Bu yadigârlar, atalardan kalma en değerli eşyalar olarak büyük bir özenle korunmaktadır.
>
> Dersim'deki yadigârların dışında, yazar, yukarıda adı anılan Kürt aşiretlerinden birinin meşhur reisinin elinde bulunan Pakraduni hanedanının tacını ve ipek bayrağını görüp öpmek için ikinci bir fırsata daha sahip olmuştur. Birkaç yıl önce, yazar tarafından bu kutsal emanetleri almak için birkaç yüz liralık teklifte bulunulmuş, ancak yarı-barbar ama akıllı ve ileri görüşlü bu aşiret reisi teklifi şu kehanetle reddetmiştir; 'Despotluğun ortadan kaldırılacağı günler gelecektir, zulüm ve baskı kaybolacak ve din serbest olacaktır. O zaman bu kutsal emanetlerle kendimin bir Ermeni kralının soyundan olduğunu kanıtlayabilir ve atalarımın hanedanını yeniden başlatabilirim.

Bu Ermeni olduğunun son derece bilincinde olan ve gelecekte Pakraduni/Bagratuni hanedanını yeniden başlatarak bir Ermeni Krallığı kurma azmindeki ünlü Dersim Kürt aşiret reisi kimdi? **Thomas Mugerditchian** bu sorunun cevabını vermemektedir. Fakat şurası çok açıktır ki o yıllarda da daha sonrasında da Dersim'in en ünlü Kürt aşiret reisi **Seyit Rıza**'dır.

Bu bahsedilen Ermeni kökenli aşiret reisinin **Seyit Rıza** olma ihtimali üzerinde durmamızı gerektiren ipuçları sadece **Mugerditchian**'ın yazdıklarından ibaret değildir. Dersim üzerine *"Devletin Dersim Arşivi"*[10] ve *"Cumhurbaşkanlığı Dersim Arşivi"*[11] gibi çok önemli iki çalışmaya imza atmış araştırmacı-yazar **Serap Yeşiltuna**'nın *"Cumhurbaşkanlığı Dersim Arşivi"* adlı çalışmasında sunduğu 1/ 117 (47-3) 25/4 kodlu ve 30/12/1937 tarihli bir belgeden konumuzla ilgili bölümü aktaracağız. Yazı *"4. Umumî Müfettiş **Alptoğan**"* adına imzalanmıştır. Bilindiği gibi bu **Abdullah Alpdoğan Paşa**'dır. Yazı Dâhiliye Vekaleti'ne (İçişleri Bakanlığı) yazılmıştır ve **Seyit Rıza**'nın idamından sonra bölgedeki durum hakkında bilgi vermektedir. **Alpdoğan Paşa**, Erzincan, Nazımiye, Mazgirt ve Hozat dolaylarında devlet aleyhinde yapılan propagandalara değinir. "Sünnetsiz erkek çocuklarının ermeni ad edilerek Hıristiyan memleketlerine sürülecekleri" dedikodusunun yayıldığını da belirtir. Bu söylentinin kaynağını da şöyle açıklar:

> Birinci maddenin (c) fıkrasındaki haber, sünnetçilerin para kazanmak, düğünlerde karnını doyurmak suretile şahsi menfaatler te'min etmek isteyenler tarafından uydurulmuştur. İdam edilen

10 Serap Yeşiltuna, *Devletin Dersim Arşivi*, İleri Yayınları, 2012, İstanbul
11 Serap Yeşiltuna, *Cumhurbaşkanlığı Dersim Arşivi*, İleri Yayınları, 2015, İstanbul

> Seyit Rıza'nın sünnetsiz oluşunun halka nahoş görülmesi menfaat düşkünlerine ilhâm ve propagandaya vesile olmuştur.

Seyit Rıza idam edildiğinde 74 yaşındadır. Bu yaşa kadar gelmiş, üstelik hali vakti yerinde bir aşiret reisi olan, hem de seyitlik iddiasındaki bir adamın sünnet olmamış olması gerçekten gariptir. Anlaşılan bu durum o dönem devlete ve halka da böyle görünmüştür ve **Seyit Rıza**'nın Ermeni olduğu yayılmıştır.

Ayrıca *Ulus* gazetesinde 7 Ekim 1937'de çıkan şu ifadeler de çok ilginçtir:

> Seyit Rıza'nın, Sosan Kalesi'ne yakın, Vank isminde bir köyü vardır. Bu köyün müstahkem kilisesinde alt tarafı gümüş savatlı, üst tarafı altın yaldızlı tahminen iki kilo sıkletinde bir haç vardır. Bu haçın ortasında muhaddep bir cam içinde fındık tanesi kadar bir nesne vardır. Bu nesne İmam Hüseyin'in başparmağının kemiğidir. Dersimli çapulcu başı sıkıştıkça bu haçtan istiane için kiliseye girer, huzur ve huşu ile haçı öper, hamlinde müşkülat çeken kadın, derdi devasız kalan hasta gene Vank'a gider, papaza yalvarır ve haçı öper. Seyit Rıza bile hastalandıkça bu kiliseyi ziyaret etmiştir. Bir köy papazı kim bilir ne vakitten beri bütün Dersim'e böylece haça tapmayı öğretmeye uğraşıyordu.

Bu haberi aktaran "Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler" kitabı yazarları bunun **Seyit Rıza** aleyhinde bir propaganda olduğunu iddia ederler fakat burada anlatılanlar **Mugerditchian**'ın Aziz **Garabed**'e dua eden ve Ermeni geleneklerini yaşatan Kürtlerle ilgili söyledikleriyle ve Dersimli meşhur Kürt aşiret reisinin Pakraduni/Bagratuni bayrağını öpmesiyle ilgili bahsettikleriyle tamamen örtüşmektedir.

Dersim Aşiretleri ve Ermenilik

Bilindiği gibi Dersim bölgesi Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Cumhuriyet döneminde de çeşitli ayaklanmalara sahne olmuştur. Bu ayaklanmalara buradaki aşiretlerin önemli bir kısmı katılmıştır. Bunların kimileri için en azından yarı yarıya Ermeni olduklarına dair iddialar vardır. Gene "Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler" kitabı yazarlarında **Hranuş Kharatyan**'dan dinleyelim:

> ... 1890'larda en savunmasız grup Ermenilerdi. Yerevanyan o dönem hakkında şunları yazar: 'Dersim Platosu ve orada yaşayan, sayıları iki yüzü bulan, Kürtleşmiş ama yarı Hıristiyan Ermenile-

> rin varlığı, ovalık bölgede yaşayan Çarsancak Ermenileri için çok hayırlı bir rol oynamıştır. (...) Dersim'i Çarsancak sınırları içine yerleşen ve etnik bakımdan Dersim'le hiçbir bağı ve bağlantısı olmayan Kürtlerle karıştırmamak gerekir. Sözümüz, Ermenilere sonuna kadar eziyet eden Şadililer, İzolular, veya Berri Nehri'nin (Peri Suyu) doğu yakasına yerleşen Müslüman Zaza gruplar hakkında değil. Biz Dersim'i Kureyşanlılar, Haydaranlılar, Abasanlılar, Der Ovanlılar, Mamigonlular gibi iyi niyetli aşiretlere sunuyoruz. Onlar sonuna kadar Ermenilerin dostu oldular ve kutsal mekânlarının koruyuculuğunu üstlendiler.'

Mamigon, **Thomas Mugerditchian**'ın bahsettiği Mamigonianlarla bağlantılı olmalıdır. Kureyşan ise gene hepimizin tanıdığı bir ismin, **Kemal Kılıçdaroğlu**'nun aşiretidir. Benzer köken iddiaları Dersim ayaklanmalarına katılmış Haydaran ve Demenan gibi aşiretler için de dile getirilmektedir. Bu aşiretler için tamamen Ermeni kökenlidir demek çok abartılı bir iddia olacaktır. Fakat 1800'lerden 1915'e kadar birçok Ermeni'nin Dersim'e gelerek bu aşiretlerin arasına karıştığı da kesindir.

Ermeni Partikhanesi Genel Vekili **Aram Ateşyan**'ın 2013 yılında bir televizyon programında sarf ettiği ve o dönem çok tartışma yaratan *"Tunceli'nin % 90'ı Ermeni kökenlidir"* sözleri de tabii ki yine oldukça abartılı bir rakamdır. Bu neredeyse, Tunceli ve çevresinde hiç Kürt ya da Alevi Türk nüfus bulunmadığı anlamına gelir ki bunun doğru olmadığı açıktır. Fakat tüm bu verileri ve iddiaları **Yusuf Halaçoğlu**'nun bahsettiği Kürt Alevi olduğunu söyleyen ama gerçekte Ermeni kökenli olan TİKKO ve PKK militanları ile beraber düşündüğümüzde ortaya ciddi bir tablo çıktığını da görmezden gelemeyiz. Ayaklanma öncesinde Taşnaklarla ve Fransız ajanlarıyla görüşmeleri defalarca devlet raporlarına yansıyan **Seyit Rıza**'nın bu bahsedilenlerin ilk hali olma ihtimalinin de çok yüksek olduğu açıktır.

Kürtçülüğe Katılan Ermeniler

En meşhurları **Hrant Dink** ve **Orhan (Ohannes) Bakır – Armenak Bakırcıyan** olan Ermeni kökenli TİKKO militanlarının dışında da Tunceli'de bu tip örgütlere katılmış Alevi Kürt kimliği ile tanımlanan ama Ermeni oldukları hem kendileri, hem etraf, hem de devlet tarafından bilinen birçok isim vardır.

Fakat Kürtçülüğe katılanlar sadece bunlar değildir. 1915 öncesinde ve sonrasında Şafii Kürt kimliği alan birçok isim de Kürtçü hareketin parçası

olmuşlardır. "Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler" yazarlarından **Adnan Çelik**, Diyarbakır Kulp'taki bir kripto Ermeni aile için şunları yazmaktadır:

> ... İkinci ailemiz olan 'Mala Hasene Zako' ise ilçe merkezinde önemli arazilere ve meyve bahçelerine sahiptir. 1970'li yıllardan itibaren, merkez siyasetin dışında yer alması ve özellikle 1990 sonrası dönemde, eğitimli bireylerin Kürt hareketine, sendikal ve siyasi faaliyetlere dahil olmalarıyla tanınmaktadır. Katliam dönemimde Müslümanlaş(tırıl)mış olan bu ailenin sosyal tarihi ise, dindar kimlikten ziyade, Ermeni aidiyetinden vazgeçmeden Kürt ulusal hareketine angaje olmuş bir politik duyarlılık ekseninde gelişmiştir.

Yani bu insanlar kendilerini Kürt olarak tanıtmakta, Ermeni olduklarını çok iyi bilmekte ve Kürtçülük yapmaktadırlar. Yazar, bu aileden **Mehmet İpek**'in 1970'lerdeki ilk Doğu Mitinglerinin örgütlenmesinde çalışmasına, Kürtçü fraksiyonlardan Peşeng'in kurucusu oluşuna da değinir. Bu ailenin meşhur bir ismi de Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin eski eş başkanı **Hafize İpek**'tir. Ailesinin Ermeni olduğunu ve bu nedenle Kürt hareketine katıldığını söylemektedir.

Tabii ki bu aile tek değildir. Sadece benzerleri arasında bir örnektir.

Esther Mugerditcihan ve Dersim

Thomas Mugerditchian'ın Dersim ile ilgili verdiği bilgilerin yanında **Esther Mugerditchian**'ın verdiği bilgiler de önemlidir. **Esther Mugerditchian** ve çocukları Harput'tan Dersim'e, oradan da Rus işgali altındaki Erzincan'a kaçarak Türkiye'yi terk etmişlerdir. Kaçmalarını sağlayanlar Dersim Kürtleridir. Kendilerini kaçıranlar için şunları söyler:

> Ulak bize, gelmiş olan bu Kürtlerin meşhur Beylerden olduğunu ve bizi istediğimiz herhangi bir yere emniyet içinde götürebileceklerini söyledi.

Acaba bu "meşhur beyler", **Thomas Mugerditchian**'ın daha önceden tanıdığını söylediği Pakraduni/Bagratuni kökenli "meşhur beyler" miydi? **Esther Mugerditchian** bunu söylemez. Yalnız Dersim Ermenilerinin yaşadığı bir köye ulaştıklarını, onların kendilerini karşıladığını belirtir. Anlaşılan Dersim Ermenileri ile Kürtleri bu kaçma vs. işlerini beraber yürütmektedirler. Burada **Thomas Mugerditchian**'ın satın aldığı bir ajan olduğu anlaşılan bir isimle ilgili şu ifadeler geçer:

> Senin eski ulağın Kaymakam Cemil Efendi'nin evinde ağırlandığımızı da burada anmalıyım.

Yani **Thomas Mugerditchian**, Dersim'de bir kaymakamı satın alacak kadar ciddi ajanlık faaliyetlerinde bulunmuştur. Mugerditchianların Dersim'den Erzincan'a geçmelerinde de Koçuşağı aşireti reisi **İdare İbrahim**'in yardımı olmuştur.

Nihayetinde **Esther Mugerditchian** bazı değerlendirmeler yapar:

> Sürgün'ün başında, biri göçer, biri yarı göçer ve üçüncüsü şehirlilerden oluşan üç Ermeni aşireti, Kürt komşularının dostluğundan yararlanarak kendilerini savunma girişiminde bulundular. Bugün halen direnmekteler. Bunların çoğunluğunu Tayan, Soran ve Haltan aşiretlerinden Ermeniler oluşturmaktadır. Eğer Ermeniler bizim bölgemizdeki Kürtlerle iyi ilişkiler geliştirselerdi bizim için ne kadar talihli olurdu. Böylesi bir durumda Diyarbakır ve Harput Ermenilerinin başına gelen belalar ya önlenirdi ya da büyük oranda hafifletilirdi.

Evet, hatırlanacağı gibi Tayan, Soran ve Haltan aşiretleri **Thomas Mugerditchian**'ın Ermeni kökenli Kürt aşiretleri arasında saydıkları arasındadır. **Esther Mugerditchian** ise Kürtlerle daha geniş bir ittifak kurulamadığı için hayıflanmaktadır.

Milliler, Bedirhanlar, Ermeni-Kürt İttifakı ve Mugerditchian

Sonrasında da şöyle devam eder:

> Aşağıdaki bölüm sana bazı yerlerde Ermenilerin kendilerini nasıl kahramanca savundukları hakkında fikir verecektir. P., Q., V., T. Ve K. Harput'a beni görmeye gelmişlerdi. Bana, Türklerin Diyarbakır'da da başka yerlerde yaptıkları mezalimin aynısını yapmaları halinde ne yapmak gerektiğini sordular. Duraksamadan şöyle dedim: 'Kendinizi savunmak ya da Dersim'e kaçmak dışında bir yol yok.' Gerçekten de kendilerini savundular ve yalnız bunlar katliamdan kurtularak Dersim'e kaçanlar oldu. Orada önceden planlandığı gibi Kian, Modgan, Haltan, Botan ve Milli aşiretlerine sığındılar.

Kian olarak adı geçen aşiret muhtemelen Milli aşiretinin komşusu olan Kiki ya da Kikan olarak tanınan aşirettir. Modgan ve Haltan'ın kimlikleri

ise artık zaten açıktır. Milli aşireti bir aşiretler konfederasyonu durumundadır. Hamidiye Alaylarına katılmışlardır, başlarındaki **İbrahim Paşa**[12] neredeyse tüm güneydoğuda devletten daha güçlü duruma gelmiştir. **Hilmar Kaiser** Milliler için şunları söyler:

> Milliler, çoğu Kürt, Yezidi ve Arap aşiret üyelerinden oluşan, ama Ermeni ve Süryani Ortodoks Hıristiyanları da içeren çeşitli etnik, dilsel ve dinsel aidiyetlere sahip bir yığındı.

Milli İbrahim Paşa'nın merkezi olan Viranşehir ise doğrudan doğruya Ermeni çetelerin bir barınağı durumundadır. Ermeni köylüler de çeteciler de Millilerin koruması altındadır. Daha 1908 öncesinde Diyarbakır'da ve güneydoğunun yakın kesimlerinde Milliler ile Ermenilerin bu ittifakı bilinen bir şeydir.

Diğer taraftan Kürtçülük de bir akım olarak gelişmektedir. İşin başını bilindiği gibi Bedirhanlar yani Botan mirleri çekmektedir. Bunlara Cemilpaşazadeler, Nehri Nakşibendî şeyhi **Ubeydullah**'ın çocukları, Bitlis'teki halifeleri de katılır. 1912'de **Abdürrezzak Bedirhan**, bir taraftan Van'da Taşnak liderlerinden **İşhan**'la (**Poğos Mikaelyan**) ile görüşürken diğer taraftan da Bitlis-Hizan Nakşî şeyhiyle görüşür. Arkasında Rusların ve İngilizlerin desteği vardır. Bedirhanlar bilindiği gibi tüm Kürt isyanlarının aktif örgütleyicileri ve 1927'de kurulacak olan Taşnak-Hoybun'un Kürt kanadının çekirdeğidirler.

Taşnak-Hoybun Aslında Ne Zaman Kuruldu?

Bedirhanlar 1850'lere kadar, Ermenilerle ve daha çok Nasturilerle çatışmışlardır. **Mugerditchian** da bunların özellikle Haltan aşireti ile kavgaları üzerinde durur. Fakat sonrasında şartlar değişir. 1910'larda Bedirhanlar, bir taraftan Taşnakları yanlarına almaya çalışırken diğer taraftan da İngilizlerle irtibat kurarlar. Bu irtibatı sağlayan kişi bize hiç de yabancı değildir: **Thomas Mugerditchian**.

Kaiser 1913'teki bu olayı şöyle anlatır:

> Tercüman Mıgırdiçyan ile yapılan bir sonraki toplantıda, Bedirhanların bir elçisi Abdürrezzak Bey'in faaliyetleriyle Cizre bölgesindeki aile üyelerinin faaliyetlerinin koordineli olduğunu

12 Milli İbrahim Paşa'nın Yezidi müttefiklerinin başında gelen isim olan Şarkiyan reisi Hüseyin Kanco'nun Ahmet Türk'ün dedesi olduğunun da altını çizelim. 1909'da Şarkiyanlar bir ara Hıristiyanlığa geçmeye karar vermişlerdir fakat sonuç belirsiz kalmıştır...

açıkladı. Karlar erir erimez, Abdürrezzak Bey İran'daki Urmiye bölgesinden Kürt aşiretleriyle birlikte saldırıya geçecektir. Orta Kürt dağ silsilesinin işgaline Ruslar da yardım edecekti.

1915'e gelindiğinde ise durum daha da açıktır.

Merkezi otoritenin Bedirhan Ailesi'ne duyduğu güvensizlik, Kafkas cephesinde Osmanlı ordusuna karşı Kürt-Ermeni işbirliğiyle ilgili son raporlarla daha da artmıştı. Hükümet, Bedirhan Kâmil Bey'in EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu - Taşnaklar) önderi Karekin Pastırmacıyan'la ittifak kurduğu istihbaratını almıştı; eski bir Osmanlı mebusu olan Pastırmacıyan, Ruslarla birlikte çarpışan Ermeni gönüllü birliklerini örgütlemekteydi.

Karekin Pastırmacıyan ya da bilinen adıyla **Armen Garo**, en militan Taşnaklardandır ve I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da Türk katliamı yapanlardandır. Zeytun Ayaklanması'na katılmış ve meşhur Osmanlı Bankası baskınını örgütleyen lider kadro içinde yer almıştır. 1908'den sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanına seçildi. 1914'te ise Rusya adına savaşan Ermeni Gönüllü Birliklerinin liderliğini yapmış, 1915'te de Van İsyanı'na katılmıştır.

Tüm bu verilerden anlaşılan şey Kürt-Ermeni ittifakının **Boğos Nubar-Kürt Şerif** ortak bildirisinden ve 1927 Taşnak-Hoybun örgütlenmesinden çok daha öncelere dayandığıdır. Yani Taşnak-Hoybun ittifakı aslında çok daha önce kurulmuştur.

Bu arada Bedirhanların günümüzdeki temsilcisinin AKP kurucusu **Cüneyt Zapsu** olduğunu ve Mahallemi kökenli **Musa Anter** ile akraba olduklarını da belirtelim.

Politik İttifak mı Etnik Köken Birliği mi? Kürt Sorunu Aslında Ermeni Sorununun Şekil Değiştirmiş Hali mi?

Thomas Mugerditchian'ın Kürtleşen Ermeniler ile ilgili aktardığı bilgilere, **Esther Mugerditchian**'ın söylediklerini ve diğer kaynakların işaret ettiklerini eklediğimizde ortaya çarpıcı bir tablo çıkar. En koyu Nakşibendi Sünnisinden Dersimli Alevisine, ateistinden Kürt-İslamcısına, sağcısından solcusuna kadar tüm akımlardan ve çevrelerden Kürtçülerin, isyancıların yollarının bir noktada Ermenilerle kesiştiği görülmektedir. Hatta bu kesişmenin doğrudan doğruya Ermenilikle olduğunu bile söylemek mümkündür.

Elimizde **Şeyh Sait**'ten **Seyit Rıza**'ya, Bedirhanlardan **Orhan Miroğlu**'na, TİKKO ya da PKK militanlarından Kürt-İslamcı fikirleriyle tanınan birçok isme, AKP'lilere kadar geniş bir yelpazeden Kürt'ün Ermeni kökenleri ile ilgili bir tablo vardır. Buradan çıkan soru bugün Kürtçülerle Ermenilerin ittifakının sadece Türkiye'ye karşı kurulmuş politik bir ittifak değil de etnik köken birliği ve bilinciyle kurulmuş bir ortaklık mı olduğudur. Biraz daha farklı bir açıdan yaklaşırsak sormamız gereken şey şuna dönüşür: Acaba Türkiye'nin bugün baş sorunu haline gelmiş olan Kürt meselesi, 1800'lerden 1915'e kadar süren Ermeni meselesinin şekil değiştirmiş bir halinden mi ibarettir?

Elinizdeki kitabın verileri bu sorunun cevabının "evet" olacağı yönündedir. Kürtçülük doğrudan doğruya Kürtlerin arasına karışmış kripto Ermeniler ile bağı olan bir harekettir.

Bu uzun ama gerekli sunuşun ardında sizi kitapla baş başa bırakıyorum...

Kaya Ataberk

Kasım 2015, Ankara

I. KİTAP

Thomas K. Mugerditchian

Diyarbakır Katliamları ve Kürt Zulümleri

1. Bölüm

Sevgili Karıcığım

Bakü'den Londra'ya gittikten sonra benden istediğin şeyi şimdi yerine getiriyorum: Diyarbakır'da yaşanan katliamların ve mezalimin bir muhasebesini gönderiyorum. Bunlar Diyarbakır'ın yerlisi ve olayların tanığı olan şu iki kişiden öğrendiklerimdir:

(1) Diyarbakır'daki Fransız Konsolosluğu'nda danışmanlık ve çevirmenlik yapan **Hacı Harutyun Kasapyan**'ın en küçük oğlu **Levon Kasapyan**.

(2) Diyarbakır'da ipek tüccarlığıyla meşgul **Hovannes Doncuyan**'ın oğlu **Thomas Doncuyan**.

Adını ikinci sırada andığım kişi, 18 Temmuz 1915'te sürgün edilene kadar Diyarbakır'da kalmıştı. Mucizevi bir şekilde kaçmayı ve Halep'e ulaşmayı başardı. Halen orada yaşıyor. İlki ise, olağanüstü bir cesaret göstererek 7 Aralık 1917'ye kadar, olanaklar dâhilinde bulabildiği yerlerde saklanarak Diyarbakır'da kalmayı başardı. Bu tarihte Kürt kılığına girerek Diyarbakır'dan ayrılıp, Mardin'e kadar yürüyerek gitti. Oradan da aynı şekilde Resulayn'a, ardından da son durağı olan Halep'e ulaştı. Halep'te Ermeni dostu olarak tanınan ABD Konsolosu **Mr. Jackson**'a bir rapor sundu. **Mr. Jackson** ona elinden gelen her türlü imkânı ve korumayı sağlayarak, onun Beyrut'taki Suriye Amerikan Protestan Koleji'ne sağ salim varmasına yardımcı oldu. Bin bir zorluk, macera ve mahrumiyetten sonra, nihayet 16 Mart 1919'da Kahire'ye ulaştı. İkisi de senin orada yayınladığın *"Türk Tuzaklarından"*[1] adlı anlatının içerdiği olayları kabul ve teyit ettiler. Fakat

1 Ç.N. Bu kitap Esther Mugerditchian'ın Harput'tan Dersim'e oradan da Rus işgalindeki Erzincan ve Erzurum üzerinden Rusya'ya gidişini anlattığı ve sunuş yazısında hakkında bilgi verdiğimiz, bu

aynı zamanda, insanı çıldırtacak türden birçok zulümlere ve katliamlara ilişkin başka dehşetli olaylar da anlattılar.

Senin altı çocuğumuzla Tiflis'e kaçışın kadar; benim Kahire'ye kaçışım, buradaki şimdiki konukluğum ve bunların nasıl gerçekleştiği de Diyarbakır'da kalan Ermenilerce merak edilmiş olmalı. Zavallı insanlar! Uzun zamandır **General Antranik**'in[2] yardımlarıyla kendilerinin de buradan çıkabilmeleri için bir şeyler yapabileceğinizi umuyorlardı. Diyarbakır'daki Türk makamları ile Türk ve Kürt ahali, ailemizin kaçış haberini duyduklarında dişlerini gıcırdatmış olmalı. Ermeniler ise büyük olasılıkla, bunu bir mucize addetmiş ve çok şaşırmışlardır.

Şu an sana verecek iyi haberlerim olmadığı için üzgünüm. Anlatacaklarım, aslında senin de zaten tanık olarak çok iyi bildiğin ve pek de yabancısı olmadığın içler acısı şeyler. Altı çocuğumuzla birlikte aynı kana bulanmış yollardan ve ölümün gölgelediği aynı vadilerden sen de geçtin. Kaçmayı başarmamız gerçekten bir mucize ve bu mucizedeki yardımları için sonsuza değin Tanrı'ya şükür ve dua etmeliyiz.

Kalbim ve ruhum, ulusumuzun üzerine çöken ve başka hiçbir kahırla karşılaştırılamayacak kadar büyük olan bu felaket yüzünden acı içinde. Tarih, burada işlenen suçlara dehşetle bakacak ve insanlık, kâfir Almanların[3] ve bütün dünyayı ateş ve kana bulamak üzere onlarla müttefik olan köpek kalpli, gaddar Türklerin yaptıklarını oybirliğiyle lanetleyecektir. Bu iki görgü tanığının anlattıklarına geçmeden önce, 1 Kasım 1914'e, yani Diyarbakır'dan ayrılışıma kadarki deneyimlerimi aktarmamın daha uygun olacağına inanıyorum.

Seni çok seven

[Paraf] K.

Not: Geçenlerde daha detaylı ve kusursuz bilgiler ulaştı. İlişikteki bu bilgileri Mardin'deki Amerikan Lisesi Profesörü **Eblahad İspir**'in (bir Protestan Rum) kızları **Julia** ve **Selma**'dan aldım. Bu iki kız kardeş 1918

kitabın sonuna eklenmiş olan metindir.

2 Ç.N. Antranik Ozanyan. 1865 Şebinkarahisar doğumludur. Sason Ayaklanması'na katılmıştır. İlk başlarda Hınçak üyesiyken sonradan Taşnaklara dahil olmuştur. Kısa zamanda Taşnakların önde gelen liderlerinden biri oldu. I. Dünya Savaşı sırasında Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) ile birlikte Rus Çarlığının emrinde Ermeni Gönüllü Birliklerini oluşturdu ve bunların liderliğini yaptı. Bu dönemde Türklere katliam yapmıştır. 1927'de ABD'nin Fresno kentinde ölmüştür.

3 Ç.N. Sunuş yazısında da bahsettiğimiz gibi İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve İstihbarat birimleri kendilerine karşı savaşan Almanlar aleyhinde de bir karalama kampanyası başlatmıştı. Burada Türkler ile beraber Almanların da hedefe alınmış olmasının ve hakaret edilmesinin nedeni budur.

Mayıs'ında çocuklarıyla birlikte Mardin'den ayrıldılar ve hayatın nispeten ucuz olduğu Halep'e gittiler. Haziran 1919'da da Kahire'ye ulaştılar.

[Paraf] T.K.M.

Tarihsel
Ermenilerin Can ve Mal Güvenlikleri Hakkındaki Daha Önceki İddiaları

19. yüzyılın son üç çeyreği boyunca ve 20. yüzyıl başında Ermeniler çok acı zulümlere maruz kaldılar ve bir çok kez de acımasız katliamlarla yüzleştiler. 1862 yılında Zeytun'un bir avuç evladı, üzerlerine kuvvetle çullanan 50.000 Türk'e karşı onurlu bir direniş göstermişti.[4] Bu cesur yürekler, dağlarda tamamen kuşatılmış ama yine de onurlarını koruyarak kartallar gibi yiğitçe savaşmaya devam etmişlerdi. Ancak bu olaylardan sonra, Avrupalı güçler bir şekilde harekete geçirilebildi ve Ermeni fedailer için müdahalede bulunarak, bu kahramanlar adına "önemsiz" de olsa birkaç ayrıcalık elde ettiler.

1893-1894'te dünya Sason Hareketi'nin de adını işitti. **Serop Paşa, Kachën (Kahraman) Antranik** ve **Damadyan** bir avuç yürekli gençle birlikte Dalvorik, Şenik, Semal, Gelie-Gozuan, Andok ve Vir-Vir Kar köylerinin etrafındaki kayalık zirveleri mesken tuttular. Barbar ve görülmemiş gaddarlıktaki Kürt eşkıyalarının saldırılarına karşı bu köylerin Ermeni ahalisini korudular, onları mücadeleye teşvik edip, destek verdiler. Gerçekler kendisine çok yanlış aksettirildiği için **Sultan Abdülhamit** bu olanları duyduğunda doğal olarak teyakkuza geçmişti. Bunun üzerine, Ermeni hareketini bastırmakta yerli Kürt aşiretlerine yardım etmesi için, silah ve cephaneyle donatılmış büyük bir ordu gönderdi. Kısa sürede bunlar Sason'u bir çekirge sürüsü gibi tamamen kuşattılar. Önce bütün köylerle diğer yerleşim yerleri işgal edildi ve yağmalanıp yakıldı. Ermenilerin verdiği kayıplar, **Serop Paşa**'nın kellesinin halkın önünde uçurulması, Avrupa'nın büyük güçlerini kısmen de olsa yeniden uyarmıştı. Muş ve Surp Garabed'e hemen temsilciler gönderildi. Bunun bir sonucu olarak, Altı Ermeni vila-

4 Ç.N. Zeytun bugün Kahramanmaraş'ın Süleymanlı kasabasıdır. O dönemde nüfusunun tamamına yakını Ermeni olan sayılı yerlerden biridir. 1800'lerin başından 1915'e kadar Zeytun Ermenileri onlarca kez isyan etmişlerdir. Burada bahsedilen bu ayaklanmalardan sadece biridir.

yetine yönelik, somut içerikten yoksun aptalca "reformlar" yapıldı.

Bu "reform" programının ilk sonucu, 1895'te altı vilayette ve 1896'da İstanbul'da gerçekleşen katliamlar oldu. İstanbul'dakiler Büyük Güçler'in sefirlerinin burunlarının dibinde, bu aptalca reformların esef verici sonuçlarına şahit olabilecekleri kadar yakınlarında gerçekleşmişti. Büyük miktardaki servetleriyle beraber, 300.000 Ermeni'nin kaybı, Büyük Güçler'in diplomatik kayıtlarına usulünce geçirildi ve tarihe birkaç sayfa daha eklenmiş oldu. Konuya olan ilginin hepsi bundan ibaretti.

23 Temmuz 1908'de Türkiye'de anayasal özgürlükler ilan edildi.[5] Müslümanlarla "Reaya", Türklerle Ermeniler, Arnavutlarla Kürtler, Araplar, Yahudiler, Çingeneler bir araya gelip dans ettiler, kucaklaşıp öpüştüler. 31 Mart 1909 gerici hareketi bunların hemen ardından geldi. Genç Türkler'in ordusu[6] İstanbul'a yürüdü ve coşkuyla karşılandı. Kızıl Sultan tahttan indirildi ve Türklerin özgürlüğü bir kez daha doğru yerine oturmuş oldu. Sonra aniden Adana'nın üzerine kızıl bir perde iniverdi. Ermenilere yeniden katliamlar yapıldı, yeniden felaketler belirdi, bir kez daha kan ve gözyaşı aktı. Büyük Güçler'in hükmü geçen temsilcileri, diplomatik defterlerini bir kez daha açıp, 30.000 kurban daha kaydettiler. Türk karasularındaki Avrupa savaş gemilerinin komutanları, hatıra olarak bu kurbanların birkaç fotoğrafını çekme fırsatı bile bulmuşlardı. Türkiye tarafından icra edilen bu yıkımlar hakkında daha fazla konuşmaya gerek var mı? Geçen (.....)[7] elli yıl ve özellikle de son iki yüz elli yıl boyunca, ülke dizginlerinden boşanmış; kan dökerek, her yerde yıkıma, acı ve ıstıraba yol açarak delice koşturmaya başlamıştır. Avrupalı güçlerin göz yumduğu bu baskı ve çekilen çilenin sonucunda Rushdounik adlı Ermeni aşireti, anavatanlarında daha fazla kalamadı ve ister istemez uzak ve güvenli bir bölgeye göç etti. Burada dinlerini değiştirdiler ve bundan itibaren Reşkotan Kürt aşireti olarak tanınmaya başladılar. Başka Ermeni aşiretleri de bu örneği takip etti. Pakradounik aşireti Kürt Bakeran aşiretine; Mamigonianlar Mamegan aşiretine; Alyanlar Alekan aşiretine; Mogatlar Motga aşiretine dönüştü. Cebel-i Tur'daki (Turabdin)[8] Ermeni ve Süryani ahali de dinlerini değiştirerek Mahallemi Kürt aşireti haline geldi. Bu son dönüşüm Yakubi Partiği İsmayel'in liderliğinde ve onun zorlamasıyla olmuştu. **Patrik İsmayel, Şeyh İsmail** unvanını aldı. Şeyhlik görevlerini kabul etti ve artık Müslüman bir aşiret haline gelmiş olan aynı ahalinin aşiret reisi olarak başlarında

5 Ç.N. II. Meşrutiyet. Tarih gerçekte 24 Temmuz'dur.
6 Ç.N. Hareket Ordusu
7 Ç.N. İngilizce metinde boştur.
8 Ç.N. Mardin bölgesi – K.A.

kalmaya devam etti.

Neyse ki Ermenilerin büyük bölümü, Türklerin üzerlerinde estirdiği baskı ve yıldırma girişimlerinin en fırtınalı zamanlarında bile kendi inançlarının özüne sadık kalmışlardı. Kor ateşlerin içinden geçtikleri halde ulusal varlıklarını ve birliklerini günümüze kadar muhafaza etmeyi başarmışlardır. Türklerin elinden büyük ıstıraplar çektikleri halde; Ermeniler onlara asırlar boyu sadakatle hizmet etmeye devam ettiler. Türkler defalarca yıkıp enkaza çevirmiş, onlar yeniden inşa etmiştir; ticaret ve sanayiyi tanıtmış, hatta Türk hükümetlerine siyasi alanda bile çok değerli hizmetlerde bulunmuşlardır. İki Amira[9] **Kazaz Harutyun** ve **Duzyan**; Patrikler **Nerses Varjabedyan** ve **Harutyun**; **Krikor Aghaton**, **Servichen**, **Balyan**, **Hagop Paşa**, **Artin Paşa Dadyan**, **Odabaşyan**, **Odyan**, **Portukalyan**, **Barutçubaşı Dr. Nafilyan Paşa** ve diğer birçokları Türk İmparatorluğu'nun dağılmasını engellemek ve devamını sağlamak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Ermeniler asla Türkiye'den ayrılma girişimlerinde bulunmadılar. Türk hükümetinden haklı olarak istedikleri; can ve mal güvenliklerinin garanti altına alınmasından başka hiçbir şey değildi. Ancak Türk idaresi, bu doğal ve masumane istekleri yerine getireceğine, bunları affedilemez, ihtilalci talep ve girişimler olarak nitelendirdi. Türk makamları tarafından uygulanan bu baskı siyasetinin ortaya çıkardığı sonuçlardan birisi, birkaç Ermeni ulusal komitesinin filizlenmesi oldu. Bunlar Türkler tarafından hemen devrimci hareketler olarak isimlendirildi ve tanımlandı. Bu komitelerin tek amacı; Ermenilerin haklarının, ihtiyaçlarının, arzularının savunuculuğunu üstlenmek ve bunları yetkililerden istemekti. Ayrıca baskı altındaki Ermeni köylülerinin koşullarının ıslahı için de çabaladılar. Bu köylüleri, Kürtler saldırı ve zulümleriyle hiçbir zaman rahat bırakmamışlardı. Köylüler, Kürtlerin bu yasadışı eylemlerine göz yuman ya da bunları teşvik eden ahlaksız, güvenilmez idarecileri de hükümete bildiremediler.

Fakat Ermeni milletinin sesi genel olarak zayıf çıkıyordu ve kaynaklardan mahrumdular. Ermeni davasını müdafaa etmeye girişen bu örgütler ise yeni ve tecrübesizdi. Sorunlarını çözebilecek tek merci durumundaki Avrupalı Güçler'in yüksek mahkemelerine kutsal davalarını güçlü bir şekilde sunacak güç ve takatten hep yoksun kalmışlardı. Böylece Ermeni sorunu diplomatik dilde "Türkiye'nin altı Doğu vilayetinde[10] gerçekleşti-

9 Ç.N. Arapça "emir" kelimesinden türetilmiş, Ermeniler tarafından kullanılan bir ünvan.

10 Ç.N. Vilayet-i Sitte, yani Altı Vilayet adı verilen Erzurum, Van, Bitlis, Mamüretülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Bitlis ve Sivas vilayetleri.

rilmesi gereken reformlar" olarak anılmaya başladı. Çeşitli hükümetlerin programlarında bu bir tasarı olarak hiç dokunulmadan, yeşil masaların üzerindeki çağdaş bir Gordion düğümü olarak kaldı.

28 Temmuz 1914'de başlayan son cihanşümul savaş, bütün dünyayı temellerinden sarsacaktı. Bütün dünya kasvetli bir Hades'e[11] ve sakinleri de vahşi hayvanlara dönüşecekti. Milletler birbirlerinin üzerine çullanacak, öldürmenin ve yok etmenin türlü yollarını keşfedeceklerdi. Denizler, okyanuslar, nehirler ve göller kızıla boyanacaktı. Yine de hiçbir şey, Türklerin Ermenilere karşı imha edici anlayışları kadar canavarca olamazdı. Dünya tarihindeki hiçbir kayıt, Ermenilerin içinden geçtiği kötü muamele, acı ve işkencelerle karşılaştırılamaz.

Almanlar (Avrupa'nın Hunları) ve Türkler (Asya'nın Moğolları) birbirlerine çok iyi uyarak bir ittifaka gittiler. Önce Belçika'da, sonra da Ermenistan'da en büyük katliamları ve en korkunç suçları işlemekte birbirleriyle yarıştılar. Almanlar "Hacı" **Wilhelm**'in[12], Türkler de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şahsında, ulusların masum kanlarını döktükleri için kıyamet gününe kadar lanetlenip, aforoz edileceklerdi.

Birliklerin Seferber Edilmesi, İntikal ve Harekâtları

3 Ağustos 1914'te Türk Ordusu'na harekât emri verildi ve sonradan çıkarılan bir İmparatorluk görevlendirme kararnamesiyle, ertesi gün 4 Ağustos'ta birlikler Diyarbakır'a intikal etti. Türkiye'nin tüm diğer bölgelerinde olduğu gibi Diyarbakır'a ve vilayetin her köyüne bu emir ulaştırıldı; Türk Ordusu'nun bir ay önceden gizli ve açık olarak verilen emir ve düzenlemelere de uygun olarak hızlı bir şekilde gerçekleştirilen harekâtı, hemen etkisini gösterdi. Birliklerin bu hızlı intikal ve harekâtları neticesinde Diyarbakır tam bir cadı kazanına dönüşmüştü. Aynı günün akşamı, yani 4 Ağustos Salı günü, başka bir İmparatorluk kararnamesiyle bütün Türkiye'de sıkıyönetim ilan edildi. Bu andan itibaren açıktan bir zulüm başlamış oldu.

11 Ç.N. Eski Yunan mitolojisinde baş tanrı Zeus'un kardeşi ve yeraltı tanrısı. Yeraltı cehenneme tekabül eder. Burada bu kelime ile cehennem kastedilmiş olmalıdır.

12 Ç.N. Alman İmparatoru II. Wilhelm. Burada Türklerle ittifak kurduğu için ve 1898'de II. Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret ettiği için genç bir karşı propaganda olarak "Hacı" sıfatıyla anılmaktadır.

Kamulaştırmalar

Asker Toplama Komisyonu'nun[13] örgütlenmesinin hemen ardından, bir Kamulaştırma Komisyonu[14] oluşturuldu. Bu komisyonun yöneticileri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır yöneticisi **Attar Hakkı Efendi**[15], yardımcısı aynı cemiyetin baş temsilcisi [Miurakas] **Çircis Ağazade Kör Yusuf Bey**'di[16]. Her ikisi de Diyarbakır'ın yerlisiydiler. Kamulaştırma Komisyonu, telgrafla gönderilen emirler aracılığıyla vilayetin her köyünde hızla şubeler oluşturdu.

Kamulaştırma Komisyonu'nun amacı "askeri ihtiyaçlar" bahanesiyle, bütün tüccarların ve mağaza sahiplerinin mallarını, mülklerini büyük küçük ayrımı yapmadan istisnasız olarak kamulaştırmaktı. Böylece; ham veya işlenmiş durumdaki bütün pamuğa, yüne, demire, bakıra; bunlardan yapılmış tabak ve çanaklara; şekere, çaya, kahveye, kibrite, keresteye ve her çeşit yağa; petrole, buğdaya, arpa ve değirmenlere; pirince, pamuğa, atlara, kısraklara; develere, katır ve eşeklere; sığır ve mandalara; keçi, öküz ve koyunlara; halı, kilim ve battaniyelere vb. her şeye el konuldu. Tüm bu toplu kamulaştırma, yukarıda sözünü ettiğim gibi "askeri ihtiyaç" bahanesiyle yapıldı. Kısaca, birkaç ay içinde bütün Ermenilerin dükkânlarında, depolarında ve mağazalarında ne varsa soyuldu; evlerde ve kuyularda bulunan (Kuyular yaygın bir şekilde depo olarak kullanılıyordu) büyük miktardaki buğday ve arpa da götürüldü. El konan tüm bu mallar, vilayetin çeşitli merkezlerindeki devlete ve İttihat Terakki Cemiyeti'ne (İTC) ait depolara götürüldü. Bu işlemlerden sorumlu olan memurlar İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından seçilmişlerdi. Kamulaştırılan mallara karşılık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tanınmamış, önemsiz memurlarının imzalarının olduğu bir kâğıt parçası veriliyor ve bu kâğıtta savaştan sonra bunun karşılığı olan ödemenin yapılacağı sözü veriliyordu.

Bu arada Ermeni zanaatkârların tümü hiçbir ücret ödenmeden askerî ve sivil kuruluşlarda, fabrikalarda yerel yönetimlerin istediği emtiayı üretmek üzere görevlendirilmişlerdi.

13 Ç.N. Ahz-ı Asker Meclisi.
14 Ç.N. Tekâlif-i Harbiye
15 Ç.N. Attarzade Hakkı (Tekiner)
16 Ç.N. Yusuf Göksu

Vali Celal Bey Bir Gösteriyi Önlüyor

9 Ağustos günü, Ekselansları Vali **Celal Bey**'e uğrayarak dostane bir tavırla, farklı ve güvenilir kaynaklardan elde ettiğim bir bilgiyi onunla paylaştım. Buna göre İttihat ve Terakki Cemiyeti ertesi gün bir gösteri düzenlemeyi planlıyordu. Gösteri şehrin pazarlarında ve ana caddelerindeki bir yürüyüşle başlayacak ve sonunda da Türkiye için Portsmouth'ta inşa edilen *"Yenilmez Sultan I. Osman"* ve *"Reşadiye"* zırhlılarına İngiltere tarafından keyfi olarak el konulmasına karşı, Britanya Konsolosluğu'nun önünde yapılacak protesto ile sona erecekti.[17] Ekselanslarına, vahşi Kürtlerin katılımıyla gerçekleşecek böyle bir gösterinin çok elim sonuçlar doğurabileceğini söyledim. Sonradan bu işin gerçek sorumlusu olan İTC kışkırtıcıları ve çete üyelerinin değil, doğal olarak ekselanslarının kendisinin suçlanacağını belirttim. Ve biz kendisini iyi ve dost bir vali olarak gördüğümüz için, onun böyle kötü bir duruma düşmesini istemeyeceğimize dikkat çektim. Ekselansları, verdiğim bu haberin doğruluğunu teyit ettirdikten sonra, gerekli emirleri vererek gösterinin düzenlenmesini engelledi.

İntibah Şirketi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dikkati, uzun zamandır ülkedeki ticaret, sanayi işletmelerinin ve zanaat üretimin tümünün Ermenilerin elinde bulunması üzerinde toplanmıştı. Bunları hesaplayarak Cemiyet, bir şirket kurma girişiminde bulundu. Şirketin yönetim kurulu üyeleri Müslümanlarla sınırlandırıldı ve adı da İntibah Şirketi (Rönesans Şirketi) kondu. Amacı; vilayetteki ticaret, sanayi ve zanaat alanlarındaki Ermeni üstünlüğünü sağlayan her türlü varlığı ve Ermenilerin refah kaynağını, neye mal olursa olsun ele geçirmekti. Bununla beraber, kolayca konum elde etmiş, sadece kendi günlük rahatları doğrultusunda zevk ve sefa içinde yaşayan ve hiçbir yüce amacı olmayan, tabiatça yeteneksiz ve deneyimsiz kişilerin cahilce girişimleri, amaçlarına erişmelerine yetmiyordu. Ermenilerin meşhur ticari dehasıyla rekabet edemiyorlardı. Böylece Rönesans Şirketi esas amacını gerçekleştiremedi. İlk girişimlerindeki başarısızlığın neticesinde, amaçlarına "masa üstünde" ulaşmak için fırsat kollamaya başladılar.

17 Ç.N. II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Donanması çürümeye bırakılmıştı. Bu duruma bulunabilen tek çözüm ise İngiltere'ye gemi siparişi vermekti. Bu gemiler 1914'te İngiltere tarafından teslim edilmesi gereken ama Osmanlı Devleti'nin Almanya ile birlikte savaşa girme ihtimalinin artması üzerine el konulan iki gemidir.

Çarşı Yangını

Diyarbakır'daki sıkıyönetim Türkiye'nin diğer tüm bölgelerinde olduğu gibi, Rönesans Şirketi'nin acentelerine, içgüdüsel doğalarına uygun (ki bu zor ve baskıyla iş görmekti) müsadereler için büyük fırsatlar oluşturdu. Namuslu bir şekilde, sebatla çalışarak ve rekabet ederek üstün gelemeyeceklerini anlamışlardı. Dahası, Ermenilerin ticari varlıklarına öldürücü bir darbe indirilmesi ve Ermenilerin gelecekte gelişmesini sağlayacak kaynakların kurutulması için İttibah Şirketi'nin Müdürü Mebus **Pirinççizade Feyzi Bey**[18], İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden aldığı talimatla harekete geçti, çarşının yakılması için detaylı bir plan hazırladı. Bu plan, Polis Komiseri **Gevranlızade Memduh Bey**'in de yardım ve desteğiyle 19 Ağustos 1914 gecesi yürürlüğe kondu Beş saat içinde 1080 mağaza, 13 fırın, 2 han, 14 kereste deposu vb. tamamen küle dönüşecekti. Diyarbakır'daki hükümet ve belediye yetkililerinin İstanbul'daki üst makamlara gönderdikleri 31 Ağustos 1914 tarihli telgraflarda, pazar yangınındaki kaybın 350.000 Osmanlı Lirası olduğunun belirtilmesinden, bu yangınla oluşan zararın büyüklüğü anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Fransız ve Britanya konsolosluklarının müfettişleri, işten iyi anlayan tüccarların ifadelerine dayanarak çarşıdaki kaybın bir buçuk milyon Osmanlı Lirası olduğu tahmininde bulundular. Bu arada, Müslümanlara ait 61 adet dükkânla ilgili bilgiler çok net değildi. Onlar, dükkânlarındaki malları tam zamanında emniyetli yerlere taşımışlardı.

Mebus Feyzi Bey Konuşuyor

27 Ağustos 1914 Perşembe günü, Mebus **Feyzi Bey**'i evinde ziyaret ettim. Amcası Müftü **İbrahim Efendi**[19] de oradaydı. Bu sayede onunla konu üzerinde uzun uzun konuşma fırsatım oldu. Bu söyleşiye birkaç gün önce, eski Diyarbakır Valisi olan arkadaşı Mebus **Kâmil Efendi**'yle beraber, Britanya Konsolosluğu'na çay içmeye geldiklerinde başlamıştık. Gerçi **Feyzi Bey** her zaman Britanya Konsolosu'nun ve Büyük Britanya'nın dostu gibi görünmeye çalışıyordu ama gerçek duygularını saklamakta pek de başarılı olamıyordu. Söyleşimiz esnasında ona, Avrupa'daki savaş hakkında ne düşündüğünü, Türkiye'nin savaşa katılıp katılmayacağını ve katılması halinde kimin tarafında olacağını sordum. **Feyzi Bey** hiç çekinmeden ve büyük

18 Ç.N. Feyzi Pirinççioğlu
19 Ç.N. Müftü Hacı İbrahim Uluğ

bir rahatlıkla şöyle yanıtladı: *"Bu savaşa bütün dünya katılacak. Almanlar öyle büyük hazırlıklar yaptı ve bombalardan, tüfeklerden, denizaltılardan, zeplinlerden, uçaklardan; paradan, asker vb.den öyle etkili bir 'yıkıcı savaş makinesi' oluşturdular ki, savaşı sonunda Almanya'nın kazanacağına hiç şüphe yok. İlk olarak Fransa'yı ezecekler, sonra sıra Rusya'ya gelecek; sizin dostunuz Britanya ise daha kendini savunmak için hazırlanamadan oraya da yönelecekler. Türkiye'nin çıkarları bizim Almanya'nın yanında olmamızı gerektiriyor. Almanlar söz verdiler: Onlarla işbirliği yapmamız halinde kaybettiğimiz Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir'i; Kafkaslar, Trakya ve Makedonya'yı; Girit, Kıbrıs ve Ege Adalarını ayrıca bunlara ek olarak Hindistan'ı bize verecekler. Sonra 300 milyon Müslümandan oluşan Büyük Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturacağız. Sonra... Hâlbuki sizin açgözlü Britanyalı dostlarınız, bize ait olan iki zırhlımıza bile el koyup kendileri kullanıyorlar!"*

Ben de sadece Almanya'nın olası zafer ve başarısını düşünmek yerine, aynı zamanda yenilgi ve başarısızlığı halinde Türkiye olarak ne yapacaklarını da düşünmeleri gerektiğine dikkat çektim. Almanlar sonunda yenilirlerse Türkiye ne yapacaktı? Almanya'nın yanında yer almakla Türkiye, doğal olarak Büyük Britanya'nın geleneksel dostluğunu kaybedecekti ki bu ülke onu üç kez kesin ölümden kurtarmıştı. Almanya'nın savaşı kaybetmesi Türkiye'nin de her şeyini kaybetmesi anlamına gelecekti. Diğer yandan, Türkiye en azından tarafsız kaldığı takdirde hiçbir şey kaybetmez, bütünlüğü garanti altına alınır ve hatta kendi halkını maddi olarak zenginleştirebilirdi de.

Bu noktada **Feyzi Bey**, sorularımı önemsemeyerek, sohbetin yönünü aniden değiştirip Ermeni meselesi üzerine konuşmaya başladı. Bütün Ermeni ulusunun ve örgütlerinin Büyük Britanya'nın davasına olan sempatilerini açıkça ilan etmiş olduklarını, bunun Ermeniler için büyük bir hata ve aptallık olduğunu söyleyerek, Ermenilerin her şeyden önce Türk uyruğunda olduklarını unutmamaları gerektiğine dikkat çekti. Ayrıca Kafkas Ermenilerinin; Kafkaslar'ın Rusya'dan ayrılıp Türkiye'ye bağlanmasını sağlayacak şekilde ayaklanmalar çıkartmalarının onların yararına olacağını söyledi. Ona Kars ve Ardahan'ın Rus idaresine geçtiğinden beri Ermenilerin zengin ve müreffeh hale geldiğini söyledim. Türklerin kötü yönetimine örnek olarak, altı Türk vilayetindeki durumdan söz ettim. Buraların en önemli sakinlerinin vahşi ve barbar Kürtlerin topukları altında ezilmekte olduğunu, ne can ne de mal güvenliğinin kalmadığını söyledim. Türk hükümetinin daha iyisini yapabileceğini, Ermenilere daha fazla özgürlük ve ayrıcalık tanınması halinde, bunun hem Türkiye'nin çıkarlarına hizmet edeceğini hem

de Kafkas Ermenileri için iyi bir yönetim örneği oluşturacağını söyledim. Bu son sözlerimi hiç duymamış gibi, kendi tezleri üzerinden konuşmaya devam etti. Ermenilerin; aptalca oyunlarını oynamada ısrar etmeleri halinde, en sonunda bunun bedelini ödemek zorunda kalacaklarını söyledi. Rusya, Fransa ve Büyük Britanya onlara yardım edemez ve kurtaramazdı. Türkiye bu konuda istediğini yapabilecek rahat bir konumdaydı. Avusturya veya Almanya da bu konuda en ufak bir protestoda bile bulunmayacaktı. Ona, sıra dışı bir şekilde açık sözlü olduğunu söylediğimde, önceki bahar, Meclis-i Mebusan üyelerinden oluşan bir komisyonla Berlin'e gitmiş olduklarını ve bu sözlerini orada gördüğü, işittiği ve öğrendiği şeylerden edindiği izlenimlerin doğal bir sonucu olarak telaffuz ettiğini belirtti. Söyleşiyi dostane bir havada sonlandırmak için **Feyzi Bey**'e şöyle yanıt verdim: *"Akıllı bir adamsınız ve biliyorsunuz ki kahvaltınızda her gün süt ve yumurtanızın hazır olması için ineklerinizi, tavuklarınızı beslemek zorundasınız, değil mi? Ermeniler Türkiye'ye uzun süredir çok değerli hizmetlerde bulunmuşlardır."*

Başka bir seferinde yine **Feyzi Bey** ve arkadaşı Mebus **Kamil Bey**, Britanya Konsolosluğu'ndaki bir çay partisine gelmişlerdi. Oradaki söyleşimizde Kamulaştırma Komisyonu'nun çok geçmeden Ermenilerin bütün servet ve mallarını tamamen yutmuş olacağına işaret ettim. *"Orada tamamen adaletsiz işler dönüyor, siz Diyarbakır Müslüman ve Hristiyanların hepsinin temsilcisisiniz"* dedim. Üzerlerinde ciddi etkilerinin olduğu arkadaşları **Yusuf** ve **Hakkı** Efendilere, Kamulaştırma Komitesi'nin başındaki kişiler olarak, bu tür aşırılıklara bir son vermeleri gerektiğini öğütlemelerinin iyi olabileceğini söyledim. *"Çünkü"* dedim, *"Ermenilerin mal ve mülklerine bu şekilde el koymaya devam etmeleri halinde, çok geçmeden ülkenin bütün ticari, sınai ve zirai kaynaklarının kuruduğuna şahit olabilirsiniz. Bunlar şüphesiz ki yakında savaşa girme ihtimali olan bir ülkenin temel gelir kaynaklarıdır."* Dolayısıyla, bu şekilde sadece Ermenilerin servetlerini imha etmekle kalmayıp Türkiye'nin kendisini de mahvetmiş olacaklardı. *"Tamam"* dedi, *"Bırakalım Ermeniler öyle düşünedursunlar. Ermeniler azınlıktır ve bu azınlık yok olursa bütün ulusları yok olur. Ama biz çoğunluğuz ve yarımız yok olsa dahi diğer yarımız varlığını sürdürür. Dahası, nihayetinde zaten kazanacağız ve 200 yıldır kaybettiklerimizden fazlasını geri alacağız."*

Söyleşinin havasını değiştirmek için ona şöyle söyledim: *"Belli ki bugün buraya sadece beni mutsuz etmeye gelmişsiniz. Ama unutmayın ki Almanya size hâkim olacak ve onun kölesi olacaksınız. Onlar fakir, aç bir ulus ve sizi yutacaklar. Yeni ve fakir dostların tecrübe edilmemiş duygularıyla risk*

alacağınıza, ebeveynlerinizin dostlarına güvenmeniz sizin için çok daha kârlı olacaktır."

Kamulaştırma Komisyonu Başkanıyla Yapılan Söyleşi

10 Eylül 1914 günü, Kamulaştırma Komisyonu'nun en etkili üyesi Başkan **Circiszade** [Ağa] **Kör Yusuf Bey**'e uğradım. Ona Diyarbakır'ın hâlihazırdaki iki Müslümana karşı bir Hristiyan oranındaki nüfus yapısından söz ettim. Kamulaştırmaların da bu orana sadık kalınarak yapılması gerektiğini belirttim. Hâlbuki defterlerini kontrol etmesi halinde, mallarına el konulan her altı kişiden beşinin Ermeni ve buna karşılık sadece birinin Müslüman olduğunu göreceğini belirttim. Bu da sadece kâğıt üstündeki durumdu aslında. Şöyle yanıtladı: *"Ermeniler zengin; çarşı, pazar; ticaret ve her türlü zanaat ile Diyarbakır'ın kent ve kırsalındaki tarım tamamen Ermenilerin elinde. Bol paraları var. Bırak da versinler!"*

Ona misaller vererek; Kürtlerin kentteki bazı reis, bey, paşa vb. liderlerinin nispeten daha büyük servetlerinin olduğunu ve büyük miktarda nakit paralarının da bulunduğunu söyledim. Adalet ve doğruluğun, kamulaştırma vakasında belli bir oranın gözetilmesini gerektirdiğini ifade ettim. Ayrıca, Ermenilerin helak edilmesinin, kendileri için altın yumurtlayan tavuğun kesilmesi anlamına geleceğini belirttim.

Binbaşı Müştak Bey'in İntiharındaki Sır

15 Eylül 1914 Salı sabahı, Diyarbakır'da konuşlanmış olan 23. Alay'dan Kurmay Binbaşı **Müştak Bey**'in, kafasına ateş edilmiş halde yatak odasında ölü bulunduğu haberi yayıldı. Çok geçmeden haberin doğruluğu teyit edilmişti. Masasında 14 Eylül tarihli üç adet mektup bulunmuştu ve bunlar okunduğunda intiharının sırrı ortaya çıktı. Mektupların biri İstanbul'daki karısına, diğeri Van'da yüzbaşı olarak görev yapmakta olan erkek kardeşine ve öteki de Diyarbakır'daki birliklerin Genel Komutanlığına yazılmıştı. Mektupların içerikleri hemen hemen aynıydı. Öncelikle, Kamulaştırma Komisyonu'nun yoksul ahaliye karşı aşırı tavrını protesto ediyor ve özellikle sorumluları, Ermenilere karşı tamamen adaletsiz, dengesiz uygulamalarda bulunmakla suçluyordu. Mektuplar, Erzincan Ordu Komutanlığı'ndan 10 Temmuz tarihinde gönderilen ve Diyarbakır'daki askeri makamların Ermenilere karşı ağır bir baskı ve zulme girişmelerinin istendiği gizli emirleri sert ifadelerle kınıyordu. Sonra da şu ifadelerle bitiyordu:

> Türk devleti tarafından verilmiş ve Müslüman unsurlarca onaylanmış olmasına rağmen, vicdanlı bir Müslüman olarak bu adaletsiz ve kötü emirleri gerçekleştiremem, böyle bir kötülüğe alet olamam. Türklüğümden utanıyor ve yaşamıma son veriyorum.
>
> Vali Hamit Bey

Diyarbakır'ın yeni valisi **Tekirdağlı Hamit Bey**[20], Diyarbakır'a 1 Ekim 1914 tarihinde geldi. Daha önceden Kırkkilise[21] ve Çanakkale'de mutasarrıflık görevinde bulunmuş, bir süre Edirne'de sivil müfettişlik yapmış ve sonunda da Uluslararası Genel Müfettişlik Komisyonu'nun o tarihte İstanbul'daki Türkiye Baş Temsilcisi olan Mr. **R. Graves**'in yardımcılığını yapmıştı. Gerçekten de **Hamit Bey** gibi güçlü ve aktif bir yöneticiye büyük ihtiyaç vardı, çünkü 16 Ağustos'ta ayrılan son validen sonra, Kadı Valinin görevlerini geçici olarak devralmış ve aşırı bir fanatik olduğu için de İTC'nin aptal idarecilerinin elinde oyuncak olmuştu. **Hamit Bey** gelir gelmez acilen Polis Komiseri **Memduh Bey**'i çarşı yangınından ötürü tutuklattı ve Adana'ya sürgüne gönderdi. Bir taraftan da birçok Kürt aşiret reisini tutuklatarak zindana attı. Aralarında; **Sarhan, Ali Batı, Haco, Mustafa, Tomogawri** gibi Turabdin bölgesindeki en güçlü ve etkili Kürt çetecileri bulunuyordu. Bunlar mevcut devlet otoritesini asla tanımıyorlar ve bütün vilayette sürekli terör yaratıp, huzursuzluk çıkarıyorlardı. Askerlik şubelerinin gönderdiği celpleri bile umursamıyorlardı.

Bu duyarlı ve etkin vali, birkaç kez Britanya Konsolosluğu'na da gelmiş ve farklı konularda Konsolos'la görüş alışverişinde bulunmuştu. Bir defasında konu Türk siyasetine gelince, Türkiye'nin, geleneksel dostu ve kurtarıcısı Büyük Britanya'yı terk edip kendini Almanların kucağına atacak kadar aptal olmadığını açıklamaktan çekinmemişti. Ona göre bu, bütün ulusun intiharı demekti. Bununla beraber, şunu da kabul ediyordu: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üç lideri ve Türkiye'nin [aynen aktarıyorum] şimdiki diktatörleri olan kişiler açık bir şekilde Alman taraftarıydılar. Bu satılmışlar, Almanların elinde körü körüne oyuncak oluyorlardı.

Kaçışım

1914 Ekim boyunca, sen hâlâ Harput'tayken, sana birkaç defa Türkiye'nin İttifak Kuvvetleri'ne katılması için her türlü nedenin olduğunu yaz-

20 Ç.N. Hamit Kapancı.
21 Ç.N. Kırklareli

mış ve bunun ışığında Britanya Konsolosu'nun yurtdışına çıkma planları yapmakta olduğunu ve doğal olarak benim de onlarla gitmemin en iyisi olacağını belirtmiştim. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde, önce tercüman daha sonra da konsolos yardımcısı pozisyonlarında geçen 19 yıllık konsolosluk hizmetim boyunca sahip olduğum Britanya himayesini kaybettim. Bu mektuplarımda senden sürekli, buradan hep beraber Britanya Konsolosu ile birlikte ayrılabilmemiz için altı çocuğumuzu da Harput'taki Amerikan Okulu'ndan alıp, hemen Diyarbakır'a gelmeni istiyordum. Bizim için bir talihsizlik eseri Türkler aniden savaşa girdiler ve Britanya Konsolosu Türkiye'den hemen ayrılma kararı aldı. Büyük Britanya'ya olan uzun ve sadık hizmetlerimden dolayı Türkiye'de kalmamın, kendimin ve ailemin yaşamını tehlikeye atacağı konusunda beni ikna etti. Böylece, Konsolos'un kafilesine katılmamın doğru olacağına karar verdim. Britanya Konsolosu, Harput'taki Amerikan Konsolosu Mr. **Louis Davies**'e [aynen, **Leslie Davis**] bir telgraf ve bir de mektup gönderdi. Bu mektupta seni şiddetle tavsiye ederek onun himayesine bırakıyordu.

31 Ekim 1914 Cumartesi günü öğle saatlerinde İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği'nden şifreli bir telgraf geldi. Telgrafta; Türkiye'nin nihayet İttifak Güçleri'ne katıldığı ve İtilaf Devletleri'ne savaş ilan ettiği ifade ediliyor ve Konsolosluk görevlilerinin ülkeden hemen ayrılmaları için gerekli emirler bildiriliyordu. Telgrafı almamızdan sonraki iki saat içinde, ihtiyati bir tedbir olarak, konsolosluktaki bütün önemli belgeler imha (çoğunlukla yakılarak) edildi. Bundan sonra, Vali'ye uğrayarak aldığımız emirleri kendisine bildirdik. Zavallı adam şok içindeydi ve söylediklerimize inanamıyordu; bize telgrafın sahte olduğunu düşündüğünü ifade ederek; Türkiye'nin, kesin ölümü anlamına gelecek şekilde İngiltere'ye savaş açamayacağını, böyle bir intihara kalkışacak kadar aptal olamayacağını söyledi. Bu onun her fırsatta dile getirdiği bir inancıydı. Biz hâlâ Vali'nin yanındayken, Bağdat Valisi'nden bir telgraf geldi. Bu telgrafta; Britanya, Fransa ve Rusya diplomatik temsilcilerinin kendilerinden pasaportlarını istedikleri, kendi hükümetlerinin Türkiye'nin İttifak Güçleri'ne katıldığını ve İtilaf Güçleri'ne savaş ilan ettiğini bildirdikleri ifade ediliyor, buna karşın Vali'nin henüz İstanbul'dan buna ilişkin bir emir almadığı belirtiliyordu. Bağdat Valisi, **Hamit Bey**'in belki kendisini bu konuda aydınlatabileceği umuduyla bu telgrafı göndermişti. O zaman, Britanya Konsolosu; **Hamit Bey**'e gelen bu telgrafın İstanbul'daki duruma hâkim olan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri **Talat, Enver** ve **Cemal** Paşaların vilayetlere bir şey bildirmek ya da onlara danışmak gibi bir zahmete katlanma gereği duy-

madıklarını açıkça kanıtladığını söyledi. O gün güneş batarken, Vali çok nazik bir şekilde geleneksel "buyrultusunu" (seyahat iznini) Konsolos'a verecekti.

Haberler şehre yıldırım hızıyla yayıldı. Hristiyan ahali için, son iltica ve himaye merci olarak gördükleri Britanya Konsolosluğu'nun kapanması ve son umutları olan Konsolos'un da kısa süre sonra kentten ayrılacak olması kadar üzücü bir şey olamazdı. Müslüman ahali ise büyük bir utanç içindeydi ve birbiri ardına hızla gelişen olayların kritik önemini henüz tam olarak idrak edememişlerdi.

1 Kasım Pazar günü şafakla beraber dört at arabasıyla Diyarbakır'dan ayrıldık. Yolcular şu kişilerden oluşuyordu: Britanya Konsolosu Mr. **Monck-Mason** ve kucağında bebeğiyle [kız] Mrs. **Monck-Mason**, hizmetçileri Marunî kızı [**Vahidiye**] ve ben. İlk günün akşamı Kaynak'a ulaştık. İkinci gün Karacurun'a ve üçüncü gün de Urfa'ya vardık ve böylece (240 km) 30 saatlik bir mesafe kat etmiş olduk. Bu mesafe normalde 6 gün sürerken biz 3 günde yolu tamamlamıştık.

Urfa Mutasarrıfı **Mümtaz Bey**, geleneksel olarak tahsis edilmesi gereken muhafızları vermeyi reddetti. Bize karşı tamamen teamül dışı bir tavır aldı. Benim Konsolos'la birlikte gitmemem için ısrar etti ve kısacası bizi geciktirmek için elinden geleni yaptı. Fakat Urfa'nın çok kibar ve içten bir insan olan polis müdürünün yardımlarıyla, sorunumu çözdüm ve böylece, 4 Kasım'da Urfa'dan yola çıkıp öğleden sonra Suruç'a ulaştık. Gece yarısı, 20-24 yaşlarındaki bir subay beni yatağımdan kaldırdı. Kendisi bu kasabanın asker alımından sorumluydu ve İstanbul'dan bütün Türkiye'ye gönderilen genel telgrafla, Türkiye'den ayrılmak isteyen hiçbir yabancı uyrukluya izin verilmemesinin emredildiğini, bu doğrultuda yola çıkmış olan herkesi durdurmak zorunda olduğunu bildirdi. Mr. **Monck-Mason** hemen İstanbul'daki ABD Büyük Elçiliğine, Halep'teki ABD Konsolosu'na ve Diyarbakır Valisi'ne üç adet "acil" telgraf çekti (normal ücretin üç katını ödeyerek). Bu telgraflarda bizim adımıza en azından deniz kıyısına kadar ulaşmamız için izin verilmesi doğrultusunda yardımcı olmaları isteniyordu. Telgraf ofisinde telgraflarımızın yerine ulaştırılmayabileceği şüphesiyle, aynı gece büyük paralar ödeyerek Halep'teki ABD Konsolosu Mr. **Jackson**'a ve Urfa'daki bir başka Konsolos ve misyoner olan Mr. **Leslie**'ye mektuplarla özel mesajlar gönderilerek içinde bulunduğumuz nahoş durum iletildi.

6 Kasım Cuma günü Mr. **Jackson**'dan bir telgraf geldi. İçişleri Bakanlığı tarafından verilen emirle Halep'e gitmemize izin verilecekti. 8 Kasım

Pazar günü bin bir zorluktan sonra Suruç'tan ayrılarak en yakın tren istasyonuna gittik; buradan trene binerek güneş batımından bir saat sonra Halep'e ulaştık. Oraya ulaşır ulaşmaz, Baron Oteli'ndeki odalarımıza yerleştik ve hem ABD ve hem de İtalyan Konsolosu uğrayıp halimizi hatırımızı sordular. Ertesi gün, Mr. **Jackson** çok maharetli bir oyun oynayarak Halep Valisi'nden bizim için buyrultu çıkarmayı başardı ve Beyrut'a gidebilmemizin yolunu açmış oldu. Bu arada, Halep ve diğer yerlerin Britanya konsoloslarının da benzer düzenlemelerle Halep'ten Beyrut'a gitmek üzere trene bindiklerini, ancak Şam'a götürülüp hapsedildiklerini öğrendik. Bundan dolayı Halep Polis Müdürü'ne ayrı ayrı başvurma kararı aldık. (Bu adam, sana Harput'ta büyük yardımları dokunan çok değerli biri olan **Vahaj Bey**'in bir akrabasıydı.) Bizim için çok hoş bir düzenleme yaptı, başka trene aktarma yapmamız gereken istasyon olan Ryak'a kadar bir polis komiserinin bize refakatini sağladı. O da Şam trenine değil, Beyrut trenine bindiğimizden emin olana kadar bizle kaldı. Böylece 10 Kasım Salı günü Beyrut'a ulaştık. İstasyonda bizi ABD Konsolosu Mr. **Cheesbery** karşıladı ve Basul Oteli'ne yerleştirdi.

11 Kasım sabahı, Diyarbakır'dan eski bir tanıdığım olan Posta ve Telgraf İdaresi Müdürü **Galip Bey**'i ziyaret etmek istedim. **Abdülhamit** döneminde ona iyi hizmetlerim dokunmuştu. Otel kapısında duran bir nöbetçi vardı ve binanın dışına çıkmamız yasaklanmıştı. Beni üç girişimimde de engelledi. Ancak dördüncü girişimimde, nöbetçinin değiştiğini ve yenisinin tek kelime bile Türkçe konuşamayan, sadece Kürtçe bilen bir Kürt olduğunu anladım. Ona kendi dilinden tatlı sözler söyledim ve eline biraz da "bahşiş" tutuşturup güvenli bir şekilde sıvıştım. **Galip Bey** beni görünce büyük şaşkınlık yaşadı ve Beyrut'a böyle sağ salim nasıl gelebildiğimi merak etti. İstanbul'daki Türk makamlarının beni ölüme mahkûm etmiş olduğunu ve görüldüğüm yerde tutuklanmam için Türkiye'nin her yerine kesin emirler gönderildiğini söyledi. Bana Diyarbakır'daki evimizden, üzüm bağlarımızdan da haberler verdi. Silvan'daki mülkümüz dâhil hepsine el konulmuştu. Dostluğumuzun hatırına şu ana kadar benim hakkımda gelen telgrafların hiç birisini Beyrut Valisi'ne ulaştırmadığını ve onları benim güvenli bir yere ulaştığımdan emin olana kadar da teslim etmeyeceğini söyledi. Üstelik senin için Harput'taki ABD Konsolosluğu'na 6 Türk Lirası tutarında bir telgraf havalesi göndermemi de sağladı. Galip, polis müdürü üzerindeki bütün etkisini de kullanarak otelden ayrılabilmemi ve izlenmeden istediğim yere gidebilmemi sağladı. Fotoğrafçı Mr. **Samuel Sarafyan** bana büyük bir nezaket göstererek ev sahipliği yaptı ve böylece yerel makamlardan gelebilecek tehlikelerden korunmamı sağladı.

14 Kasım'da İslam dünyasının halifesinin (Osmanlı Sultanı) cihat ilan ettiği Beyrut'ta şatafatlı törenlerle duyuruldu.

15 Kasım'da ise Fransız ve Rus konsolosluklarının Beyrut'taki tercümanları aniden tutuklandılar ve muhafızlar eşliğinde Konya'ya gönderildiler. Beyrut'taki Britanya Konsolosluğunun fahri tercümanı **Spiro Bey Şukir**[22] Şam'a sürüldü. Aynı gün yanında çalışan tüm personeliyle birlikte özerk Lübnan vilayetinin valisi **Hovannes Paşa Kuyumcuyan** (Ermeni'dir) ve Maruni Patriği tutuklanarak Şam'a gönderildiler.

16 Kasım Pazar günü bizim nakil günümüzdü. ABD Başkonsolosu'nun etkili yardımları sayesinde güvenli bir şekilde ayrılmamıza izin çıktı ve öğleden önce ABD Konsolos Yardımcısı Mr. **Cheesbery**, Suriye Protestan Koleji Başkanı Dr. **Howard Daniel Bliss**, Dr. **Graham** ve diğerlerinin eşliğinde bagajlarımızı da alarak bir araya geldik ve İtalyan Denizcilik Hizmetleri Şirketi'nin vapurlarından birinde küçük bir Amerikan yemeği yedik. O akşam saat sekizde, çok sayıda yolcuyla birlikte, şimdi yaşanan ve gelecekte olması muhtemel Türk teröründen kurtuluşumuz nedeniyle sevinç çığlıkları atarken gemimiz demir aldı. Güverte öyle kalabalıktı ki 2. sınıf bir biletim olmasına rağmen buharlının güvertesinde bir koltukta ancak yer bulabildim. Bütün gece hareketsiz bir şekilde, bu koltukta oturmak ve uyumak zorunda kaldım. O gece, hava müthiş kötüydü, ağır bir yağmur yağıyordu ve ben de ıslandım.

17'si sabahı Hayfa'ya ulaştık ve aynı günün akşamı da Yafa'ya vardık. Bu limanlardan yeni yolcu kalabalıkları geliyordu. Geminin salonları, koridorları ve mümkün olan her boşluk tıkış tıkış insanla doluydu ve bu büyük ağırlığın altında gemi sanki inliyordu. Çoğu kişi oturacak yer bulamadı ve seyahatin sonuna kadar ayakta kaldı. Bu olumsuz şartlar altında seyahat ediyor olmamıza rağmen kimse şikâyet etmiyordu ve Türkiye'yi arkada bıraktığı için herkes çok mutluydu. Sert ve fırtınalı hava koşulları gün boyu devam etti.

Meşhur Süveyş Kanalı'nın girişindeki önemli liman Port-Said'e 18 Kasım Çarşamba sabahı ulaştık. Beş saat süren uzun çapraz sorgu ve aramalardan sonra, konsolosluk yolcularının Port Said'e inmesine izin verildi, geri kalan yolcular ise İskenderiye'ye gideceklerdi. Kahire'ye 19 Kasım günü sağ salim ulaştık, bu sebeple Yüce Tanrı'ya Türkiye'den çıkabilmeme izin verdiği için kalpten şükürler ettim. Ancak, şimdi bütün kalbim ve

22 Ç.N. Bu kişinin ismine bakılırsa Lübnanlı Hıristiyan bir Arap olduğu tahmin edilebilir. 1923 yılında bir İngilizce-Arapça sözlük hazırlamış olan S. Spiro Bey adlı kişi ile aynı kişi olması muhtemeldir.

ruhum seni ve altı çocuğumu yanıma, bu güvenli yere alamamış olmaktan dolayı kanıyordu. Bundan sonra yapabileceğim tek şey, O hiç uyumayan Yüce Tanrı'ya, sizi koruması ve bana bağışlaması için dua etmek ve elimden geldiği kadar sizi mali olarak desteklemek olacaktı.

Tanrıma şükürler olsun ki siz de sonradan mucizevi bir şekilde kaçmayı başarıp Türkiye'den dışarı çıkabildiniz. Altı çocuğumuzun tamamen senin sayende kurtulduklarını çok iyi biliyorum ve biliyorum ki sen kendini Yüce Tanrı'ya bütün inancınla teslim ettiğin için, o da senin elinden tutup *"Çarmıh Yolcusu"*nun yolundan yürüttü ve seni *"Ölümün Gölgesinin Vadisi"*nden çekip çıkardı. Yine Tanrı'ya şükür ki seni ve altı çocuğumuzu Türklerin tuzaklarından ve Rusların dehşetinden korudu.

Böylece kendi kişisel deneyimlerimin sonuna gelmiş oldum. Şimdi Diyarbakır'da o kanlı günlerde neler olduğuna dair kronolojik bir özet vereceğim. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki Turancı Hükümeti, bütün insani sağduyularını kaybettikten sonra, çok kıymetli müttefikleri Almanlardan yani zamanımızın barbarlarından emir ve ilham alarak, koca bir ırkı, Ermenileri öldürerek, imha ederek, katlederek ve hatta işkence ederek yok etme yolunu seçti.

II. Bölüm

Katil Vali - Dr. Reşit Bey

Hamit Bey gibi güçlü, adil ve namuslu bir vali, doğal olarak öyle bir pozisyonda çok fazla kalamazdı. Siyasi atmosfer tamamen karanlığa gömülüp, İttihat ve Terakki Cemiyeti onun kendi planları için bir engel olduğunu gördüğünde **Hamit Bey**, İstanbul'a geri çağrıldı. Yerine gerçek bir katil, Çerkez kökenli ve önceden Musul Valisi olan Dr. **Reşit Bey** atanacaktı. Dr. **Reşit Bey** daha çok Karesi'deki[1] mutasarrıflığıyla tanınırdı. Diyarbakır'a 28 Mart 1915 tarihinde ulaşmış ve yanında şu cellatları da getirmişti: Jandarma Komutanı Albay **Rüştü Bey** (Çerkez), kendi özel kalemi **Bedrettin Bey**, emir subayı Binbaşı **Şakir Bey** (Çerkez) ve yaklaşık 50 kadar Çerkez eşkıya. Bu eşkıyalar da kısa süre sonra jandarma üniforması giyecek ve Ermenilerin imhasında Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindeki en işe yarar araçlardan birisi haline geleceklerdi.

Mebus Feyzi Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Yaptığı 150.000 Kuruşluk Bağış

[Osmanlı Meclis-i Mebusanı] üyesi **Feyzi Bey** o sıralar çok meşguldü. Her türlü araç ve imkân eline geçmiş bulunuyordu. Soyguncuların ve eşkıyaların ünlü reisi **Pirinççizade Arif Efendi**'nin kıymetli oğlu, kendini kanıtlayacaktı. Babası, 1895'te Diyarbakır kent merkezi ile vilayet sınırları içindeki diğer yerlerde yapılan Ermeni katliamları döneminde, Kürt

1 Ç.N. Balıkesir.

çetelerinin başında bütün planları ve hareketleri bizzat yönetmişti. O da sadık hizmetlerinin bir karşılığı olarak, Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk Meclis'e Diyarbakır Mebusu seçilmişti.

Feyzi kısa bir süre önce İstanbul'dayken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli liderleriyle etkin ve yoğun görüşmeler gerçekleştirmişti. Onlara Ermenilerin örgütlü bir şekilde katledilmesi için 150.000 kuruş sözü verdi. Hatta bu sözünü yazılı bir sözleşmeyle kayda geçirdi ve böylece yapılmasını çok istediği Ermeni katliamı için onların onayını almış oldu. Sonrasında, katliam emirleri o kadar başarılı bir şekilde icra edilecekti ki, ele geçirilen devasa servetle ve Ermeniler tarafından terk edilen mülklere el konulmasıyla elde ettikleriyle İstanbul'daki baş infazcılara verdiği sözü tam olarak yerine getirecekti.

Başkentten beklenen son emirler de gelir gelmez **Feyzi**, **Reşit**, **Bedrettin** ve **Rüştü** vilayetteki Ermenilerin sistematik bir şekilde imhasının planlarını yaptılar. Bu teşebbüslerinde onları önceki Vali **Hamit Bey**'in Adana'ya sürgüne gönderdiği **Gevranlızade Memduh Bey** destekleyecekti. Bu adamı polis amiri olarak yeniden eski görevine atadılar. Bu en meşhur Ermeni düşmanı; yıkım, yok etme ve felakete sürükleme planının en cehennemi kısımlarını çok etkili bir şekilde icra edecekti.

Milisler

1915 Nisan ayı boyunca Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti, Vali Dr. **Reşit Bey**'den aldığı emirlerle bir milis gücü oluşturma çalışmalarına girişti. Diyarbakır'ın şehir merkezi ve köylerinden, türlerinin en kötü örnekleri olan hırsız, eşkıya, katil, asker kaçağı vb. gibilerden oluşan adamlar toplanarak on bir tabur oluşturuldu. Onlara utanmadan bir de milis [çeteci taburu] adını verdiler. Bu birimler tabiatıyla, yeniçerilerin az çok yeniden gözden geçirilip piyasaya sürülmüş halinden başka bir şey değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en fanatik ve acımasız üyeleri bu milis gücünün başına atandılar. Bu kişiler şunlardı: **Cemilpaşazade Mustafa Bey**, albay rütbesiyle milis gücünün başkomutanı olarak atandı. Onun ve kardeşi **Kasım**'ın, 1895 katliamlarındaki yüz kızartıcı icraatları dolayısıyla zaten çok kötü bir ünleri vardı. Bütün Cemilpaşa ailesi acımasızlık ve gaddarlıklarıyla nam salmıştı.

Yasinzade Şevki[2] **Bey**, (Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çok

2 Ç.N. Ekici.

etkili bir üyesiydi) binbaşı rütbesiyle komutan yardımcılığına getirildi.

Aşağıdaki profesyonel katiller ise milis gücünün on bir taburunun her birinin başına yüzbaşı rütbesiyle atandılar.

1. Pirinççizade Sıdkı Efendi. [Diyarbakırlı]

2. Delelzade Emin Bey. [Diyarbakırlı]

3. Şeyhzade Kadri Bey. [Diyarbakırlı]

4. Zazazade Muhammed Bey. [Diyarbakırlı]

5. Musullu Yahya Bey. [Diyarbakır'da yaşıyor]

6. Molla Yahya Bey. [Diyarbakırlı]

7. Muhtarzade Oturakçı Salih. [Diyarbakırlı]

8. Direkçi Tahir. [Diyarbakırlı]

9. Ali Hatozade Salih. [Diyarbakırlı]

10. Hacı Bekir. [Diyarbakırlı]

11. Kürt Kasap Heço.* [Diyarbakırlı] ve Kürt Kasap Şeyho.* [Diyarbakırlı] * Bu ikisi, 11. Taburdan birlikte sorumluydular.

11. Tabur'a *"Kasap Taburu"* adı verilmişti ve listedeki son iki isim olan kasaplar da bu taburun yönetimine getirilmişti. Bu on iki yüzbaşının her birinin emrinde 300 adam vardı ve bu rakam durumun getirdiği ihtiyaçlara göre, "ihtiyat" diye adlandırılan kaynaklardan artırılabilecekti. Kasap Taburuna verilen özel görev, tüm meşru ve gayrimeşru yollardan [aynen] ülke çapında dehşet yaratmaktı. Bu yöntemlerden birisi; yakalananların boğazlarının kesilmesi, boğazlanması, parçalara ayrılması ve sonra da bunların kendilerine ait kasap dükkânlarına asılmasıydı!

Elli ünlü katil de çavuş rütbesiyle atandı. Aynı türden 500 adam da bu ünlü milis gücünün onbaşıları oldular. Subayların isimleri, muharebe dışı elemanlarla milis gücünün adamları, hükümet kayıtlarına düzenli Türk ordusuna hizmet ettikleri şeklinde resmen geçirildi.

Diyarbakır Vilayetindeki Ermeni Katliamlarının Sorumluları

Bu sözde milis gücü ve şefi, bu kan kızılı çetenin suçluları, bütün Diyarbakır vilayetinde uygulanan sistematik katliam ve vahşetten sorumludurlar. Aşağıdaki sivil hükümet görevlileri ve baş infazcılar olan **Enver, Talat** ve **Cemal**; bu on dört milis şefiyle birlikte sorumludur.

1. Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey (Çerkez).

2. Vilayet Özel Kalem Müdürü, Bedrettin. Sonradan Mardin Mutasarrıflığına atandı ve orada yeni Ermeni katliamlarını gerçekleştirme keyfini mükemmel bir şekilde yaşadı.

3. Jandarma Komutanı Albay Rüştü Bey (Çerkez).

4. Dr. Rüştü Bey'in Emir Subayı Binbaşı Şakir (Çerkez).

5. Mebus Pirinççizade Feyzi Bey. [Diyarbakırlı]

6. Polis Müdürü Cemil Bey (Çerkez).

7. Mebus Zülfüzade Zülfü[3] Bey. [Diyarbakırlı]

8. Polis Baş Komiseri, Resul Bey (Arnavut). [Diyarbakırlı]

9. Polis Komiseri, Gevranlızade Memduh Bey. [Diyarbakırlı]

10. İttihat ve Terakki Cemiyeti Müfettişi Circis Ağazade Kör Yusuf.

11. İttihat ve Terakki Cemiyeti Reisi Attar Hakkı Efendi. [Diyarbakırlı]

12. Müftüzade Şerif[4] Bey.

13. Yüzbaşı Vali Baba Veli (Boneli) İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi.

14. Zülfüzade Adil Bey

15. Abdulkadir Efendizade Kemal Efendi

Yüce Meclis [Meclis-i Âlî]

Bu ismi geçenler, on dört milis lideriyle birlikte kendilerinin "Meclis-i Âlî" adını verdikleri bir konsey olarak bir araya gelmekteydiler. Vali Dr. **Reşit Bey** konseyin başkanı ve mebus **Feyzi** de başkan yardımcısıydı. Düzenli olarak toplanıyor ve Ermenilere karşı girişilecek katliamların bütün plan ve programlarını hazırlıyorlardı. Şeytani planlarının sistematik bir şekilde icra edilmesinde milis güçleri, Çerkez çeteleri ve Kürt ahali tarafından etkili bir şekilde desteklenecekleri.

Hilalin Altında Ermeni Askerleri

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilan edilmişti.[5] Kızıl Sultan **Abdülhamit**'in despot gücü paramparça olmuş ve tahtı temellerinden sarsılmıştı. Türk halkı bu sayede özgürlüğün can bahşeden ruhunu tatma olanağı bul-

3 Ç.N. Tigrel.
4 Ç.N. Abdurrahman Şeref Uluğ olmalı.
5 Ç.N. Tarih 24 Temmuz olmalıdır.

du. Adalet, eşitlik ve kardeşlik gelmiş; baskı, kötü yönetim, tiranlık ve zulüm gitmişti. Bunların yerine herkes için en güvenli bereket ve refah dolu günler gelmişti. Avrupa bile Türkiye'nin bu ani ve mucizevi dönüşümü karşısında şaşkınlığa düşmüştü. Ermeniler daha da şaşkın ve heyecanlıydılar. O anın çılgınlığı içinde eski düşmanlıkları unutup, affettiler ve kardeşlik havası içinde dünkü cellatlarını öpüp kucakladılar.

Osmanlı Meclis-i Mebusanı toplandığında Ermeni mebuslar, aralarında en çok öne çıkan **Krikor Zohrab Efendi** önderliğinde birleştiler. Gayrimüslim gençlerin de Türk ordusunda hizmet etmeleri için ciddi girişimlerde bulundular ve sonunda yasanın meclisten geçmesini sağladılar. Bütün Ermeniler, oğullarını büyük bir memnuniyetle ait oldukları ülkeye hizmet etmek üzere verdiler. Artık hürriyete kavuşmuş bir devletin uyrukları olduklarını düşünüyorlardı. Ermeniler, doğuştan yetenekleri ve yüksek eğitimleri sayesinde askeri kariyerlerinde büyük bir maharet ve potansiyele sahip olduklarını göstererek hızlı bir ilerleme kaydettiler. Dördüncü Ordu generallerinden biri bir defasında; Türklerin bir yılda, Kürtlerin iki yılda öğrendiklerini; Ermeni askerlerin bir ayda öğrendiklerini söylemişti. Osmanlı Ordusu'nun diğer bir generali ise başka bir olay esnasında çok anlamlı bir ifadede bulunmuştu: *"Bir Kürt ordusunun başında olmaktansa, bir Ermeni alayının başında bulunmayı tercih ederim."*

Amele Taburları

Ermenilerin bu yanılgısı 1914'ün sonuna kadar devam edecekti. O yılın sonunda Harbiye Nezareti'nden orduya gönderilen emirlerle, bütün Ermeni askerlerin ellerinden silahları alınacak ve hepsi Amele Taburları'na gönderilmeye başlanacaktı. O zaman görmekte oldukları düşten uyanacak ve durumun aldatıcılığını anlayacaklardı. Ermeniler, uzak ve dağlık bölgelere sıradan işçiler ya da mahkûmlar gibi taş kırmaya, yol ve tahkimat yapmaya gönderiliyorlardı. Diğer Ermenilerden ve medeniyetten uzak bölgelerde, en zorba subayların emrinde ağır işlerde çalıştırılıyorlardı.

Böylece çok geçmeden Ermeniler, nüfus içinde çoğunluk oldukları tüm diğer illerde olduğu gibi Diyarbakır'da da oğullarının uzaklara gönderildiğini ve çoğu durumda da bir daha geri dönmediklerini görmeye başladılar. Ya da en azından onlarla bütün iletişim imkânları ve bağlantıları koparılıyordu. Evlerinde erkek olarak sadece 17 yaşının altındaki oğlan çocukları ve 50'sinin üzerindeki yaşlılar kalmıştı. 50 yaşının üzerindeki bu erkeklerin büyük kısmı din adamları, öğretmenler, tüccarlar, çiftçiler, zanaatçılar

vb. meslek mensuplarından oluşuyordu ve çıkarlarına dokunmadıkları sürece idarecilerin onlarla pek de ilgilenmeleri gerekmiyordu. İstisnai olarak aralarında birkaç genç adam görülebilirdi, fakat bunlar da üç katına kadar çıkan muafiyet bedeli ödemek zorundaydılar.

Gizli Seyahat

19 Nisan 1915 Pazartesi günü Mebus **Feyzi Bey**, Meclis-i Âlî'nin (yukarıda bahsedilmiştir) emri üzerine özel bir görevle, Dicle kıyısındaki bir kasaba olan Cezire't-Ömer'e[6] gitti. Buraya gidiş gelişinde, Kürtler ve genel olarak tüm Müslüman ahali arasında maharetli bir propaganda yapacaktı. Onlara dini görev ve sorumluluklarını yerine getirmeleri yolunda tembihlerde bulundu; duygusal, tahrik edici konuşmalar yaptı. Bu propagandanın en önemli yönü kâfirlerin, özellikle de Ermenilerin genç, yaşlı, kadın, çoluk çocuk demeden katledilip yok edilmeleriydi. Katliamın tek istisnası, haremlerine katacakları genç ve güzel kadınlar olabilirdi. Şeyhler ve hocalar onun söylediklerinin altına, her Cuma camide okunan şu Kur'an ayetlerine atıf yaparak, imzalarını atıyorlardı: *"Allahumme yetim etfalehum ve rammel nisaehum ve icalhum ganimeten lil Muslimin"* (Allahım onların (kâfirlerin) çocuklarını yetim, karılarını dul bırak ve mülklerini Müslümanlara ganimet eyle).[7] Müslümanlar arasında yaygın olan bir atasözünü de kullanılıyordu: *"Kâfirlerin malı, canı ve namusları (kadınları) Müslümanlara helaldir."*

Feyzi, Türkiye'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'nın da bunu onayladığını ve hiçbir şekilde karışmayacaklarını söyleyerek sözlerine daha büyük bir ağırlık kazandırıyordu.

Feyzi dönüş yolunda, Dicle kıyısında Raman Aşiretine ait bir köy olan Şikefta'ya da uğrayacak, aşiretin son reisinin dul eşi **Perihan** tarafından ağırlanacaktı. **Perihan**, **Feyzi**'nin isteği üzerine oğlu **Amero**'yu[8] ona gönderecekti. Bu adam Türk hükümeti tarafından onlarca kez idam cezasına çarptırılmıştı. Zalimliği dillere destan Kürt eşkıyalarından birisiydi. Kendisi, için ölü ya da diri (heyiten ve meyiten)[9] yakalama emri çıkarılmıştı. Dağlardaki sığınağından düze indiğinde, **Feyzi** ona, Padişah'ın affına ve Peygamber'in şefaatine layık biri olduğunu kanıtlayacak işler yapması ha-

6 Ç.N. Burası Arapçada *"Cezîret'ül ibn Ömer"* adıyla anılan bugünkü Cizre ilçesi olmalıdır.
7 Ç.N. Mugerditchian, böyle bir ayet olduğunu iddia etse de biz rastlayamadık.
8 Ç.N. Ömer.
9 Ç.N. "Hayyen veya meyten" şeklinde olmalıdır.

linde kendisine Padişah'tan af çıkabileceğini söyledi. Yapması gereken şey ise Diyarbakır'dan sallarla Musul'a nakledilecek olan Ermenilerin hepsini öldürmekti!

Feyzi; bütün Kürt, Arap, Çerkez reislerine, şeyhlerine, ileri gelenlerine ve bunların adamlarına, sürgün yolundaki Ermenilerin imhası emrini kapalı bir üslupla verdi. Bu cehennemi planın başarısı için bütün şeytani düzenlemeleri yaptı. Sonra şeriklerinin her şeyi mükemmel bir düzen içinde hazır etmiş olduğu Diyarbakır'a döndü.

Tutuklama ve Hapislik

Diyarbakır kentindeki Ermeniler,16 Nisan 1915'te tutuklanmaya başlandı. Ermeni mahalleleri gece boyunca Müslümanlar tarafından kuşatılırken, mahallerdeki sokaklara, çatılara, kapılara ve her evin giriş çıkışına askerler, jandarmalar, polisler, askeri inzibatlar yerleştirilmişti. Çerkez çetecileri ve milis güçleri de katıldılar. Asker kaçaklarının aranması bahanesiyle her evde detaylı arama gerçekleştirildi. Aslında av tüfekleri ve sıradan bıçaklar da dâhil her türlü silaha el kondu ve 300 genç erkek tutuklandı. Bunlar normalde olması bekleneceği gibi askeri alım merkezlerine götürülecekleri yerde, sıradan suçlular gibi Türk zindanlarına götürüldüler.

19 Nisan 1915 Pazartesi günü yerel makamlar, Ermeni cemaatinin işleriyle ilgilenen İleri Gelenler Komitesi'nin üyeleri ile din, eğitim, finans, hayır işleri gibi çeşitli alanlarda faaliyet gösteren yerel Ermeni örgüt ve derneklerinin yöneticilerini tutukladılar. Tipik ve anlamsız bir sorgudan sonra onlar da zindana atıldılar.

21 Nisan Pazartesi günü ise Taşnak, Hınçak ve Demokrasi Komitesi [Ramgavarlar] gibi Ermeni siyasi örgütlerinin liderleri de tutuklanıp hapsedildiler. Ermeni topluluğunun en etkili ve önemli üyelerinin sırası 1 Mayıs'ta gelecekti. Memurlar ve hukukçular; entelektüeller ve eğitimciler; tüccarlar, banker, toprak sahibi ve üreticiler; mühendis ve usta zanaatkârların büyük bölümü hiçbir ayrım gözetilmeksizin yakalanarak zindanlara tıkıldılar. 50 kişilik kapasitesi olan koğuşlara 300-350 kişi istiflenmişti. Bu insanlar, ailelerinden ve evlerinin rahatlığından aniden koparılmışlar ve dış dünyayla tüm iletişim imkânından da mahrum bırakılmışlardı. Bu modern "kara deliklerin" duvarları arasında en berbat koşullara maruz kalmışlardı. Kısa bir süre önce cemaatlerinin önde gelenleri olan bu zavallı, masum Ermeniler; acımasızca, insanın hayal gücünü zorlayan, tarif edilmesi imkânsız bir pislik, iğrenç kokular ve boğucu bir atmosfer içindeki bu sefil

zindanlara tıkılmışlardı.

Ruhban sınıfı da ayırt edilmedi ve şu sıraladığım kişiler de tutuklanıp hapse atıldılar: Ermeni Piskoposu Muhterem **Mıgırdıç Çalgadyan** ile onun beş başrahibi, Ermeni Katolik Başpiskoposu Muhterem **Andreas Çelebiyan** ve ona bağlı üç din görevlisi; Ermeni Protestan Rahibi Muhterem **Hagop Andonyan**.

Mayıs ayının sonunda hapse atılmış Ermenilerin toplam sayısı 980 kişi kadar olmuştu.

Ermenilerin Düzenlediği Önemli Bir Toplantı

Nisan ayında yukarıda adı geçen kişiler tutuklanıp zindana atılınca, Ermeni siyasi örgütleri bir toplantı yaparak durumu değerlendirme ihtiyacı hissettiler. Taşnak, Hınçak ve Demokrasi Komiteleri'nin her birinin başkanlarının ve önde gelenlerinin katılımıyla, Ermeni Piskoposu Muhterem **Mıgırdıç Çalgadyan**'ın evinde ve onun başkanlığında toplanıldı. Bununla beraber, çok geçmeden tartışma başlayınca fark edildi ki, durum bütün Ermeni cemaatini ilgilendirmekteydi. Bundan dolayı, Ermeni cemaatinin bütün teşkilatlarından temsilcilerin bulunduğu çok daha geniş bir toplantı düzenlemek gerektiğine karar verdiler. Buna uygun olarak tüm ileri gelenlere; din, eğitim, finans, hayır vb. örgütlerine ile ayrıca Ermeni Katolik ve Protestan cemaatlerine temsilciler gönderildi.

Günün önlerine getirdiği soru basitti: Diyarbakır Ermenileri, içinde bulundukları gergin durum ve koşullar içinde saldırganlara direniş gösterip kendilerini savunabilirler miydi yoksa Türklerin sözlerine inanıp silahlarını bırakmaları mı iyiydi? "Lehte" ve "aleyhte" olanlar dinlenildi ve çok uzun bir tartışma gün ve gece boyu sürdü. Üç siyasi teşkilatın başkanları, Fransız Konsolosluğu tercümanı ve konsolos yardımcısı **Hacı Harutyun Kasapyan, Messrs. Diran, Attalah** ve **Circis Kazazyan** (Bu sonuncusu Türk il konseyi —Meclis-i İdare— üyesiydi), Vali Tercümanı **Dikran İlvanyan. Stepan Mattosyan**, Doncuyanlar, Avukat **Karagöz Yenofkyan** ve toplantıya başkanlık eden Ermeni Piskoposu kendilerini, kadın ve çocukları, mülkleri ile elbette ki onurlarını [namuslarını] son adam ve mermi kalıncaya kadar müdafaa etmek gerektiği fikrini savundular. Geçmiş deneyimler göz önüne alınarak; bu defa bunu onlara pahalıya mal etmek gerekirdi. Türk hükümetinin cellatlarına da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yalan sözlerine de hiçbir şekilde inanılmaması gerektiği konusunda ısrarcıydılar.

Emish Kazazyan, **Torbacıyan** kardeşler, **Yeghenyan** Kardeşler [Yeganyan], **Handenyan** kardeşler ve başka bazı isimlerden oluşan ve başlarında **Kaçador Dikranyan**'ın olduğu öbür grup ise tam tersi bir politikada ısrar etti. Bunlar, Ermenilerin elinde yeterli imkân olmadığını, bu şartlar altında en fazla bir ay dayanabileceklerini ve sonrasında da Türklerin intikamlarını çok kötü bir şekilde alacaklarını ileri sürdüler. Meclis-i İdare üyesi olan **Kaçador Dikranyan**, gücüne ve otoritesine dayanarak, Ermenilerin takip etmesi gerektiğini düşündüğü bu politikayı desteklemek için çok şaşırtıcı ifadeler kullandı. Üzerine bastırarak ve kesin bir şekilde Piskopos'u hemen sürgüne gönderebileceğini, körü körüne ve cahilce direniş ve savunma önerileri yapanların hepsini tutuklatıp sürdürebileceğini açıkladı. Onun tehditkâr,sözlerinden herkes şok olmuştu ve kendini müdafaa seçeneği böylece tamamen terk edilmiş oldu. Teslimiyet politikasının esef verici sonuçları çok geçmeden ortaya çıkacak ve bu politikanın savunucuları ile aileleri de Türklerin bütün Ermeniler için önceden hazırlamış oldukları acı akıbetten kaçamayacaklardı.

Zindanlardaki İşkenceler - Dayakla Ölümler

Mebus **Feyzi** ve Vali Dr. **Reşit Bey** adlı katiller, İttihat ve Terakki Cemiyeti ekibiyle birlikte Ermenilere yapılacak işkenceler konusunda öyle yaratıcı maharetler sergilediler ki, karanlık çağların en gaddar tiranlarını bile gölgede bıraktılar.

Aşağıdaki liste, bunların ellerinde ıstırap çeken ilk isimlerdir. Bu insanlara işkence yapıldı demek, gerçekte bu işkencecilerin felaket icatlarını sergilemede çok zayıf kalır.

Taşnak Komitesi Üyeleri

Komitenin liderlerinden birisi **Mihran Bastacıyan.** Çok parlak, genç bir adamdı. Fırat[10] Amerikan Koleji mezunuydu.

Giragos Ohannesyan.

Dikran Çakıcıyan.

Kasap Vaho.

Hagop Boghos, demirci ustası.

Polis Hovan, gümüş ustası.

10 Ç.N. Harput.

Hınçak Komitesi Üyeleri

Mebus **Stepan Çıracıyan**, Komite liderlerinden birisidir. Türk dili uzmanıdır. Çok akıllı ve kendini ulusuna adamış biridir.

Garabed Çıracıyan, yukarıdakinin oğludur. Habab Nahiyesi Müdürü. Fırat Koleji'nde eğitim görmüştür.

Hosrov Çıracıyan, üsttekinin kardeşidir. Temyiz Mahkemesi kâtibidir. Fırat Koleji'nden mezundur.

Demokrasi (Ramgavar) Komitesi Üyeleri

Hagop Oghasaryan. Fırat Koleji mezunudur. Yıllarca ABD'de yaşamış fakat 1910'da geri dönmüştür.

Dikran İlvanyan. Valilikte tercüman ve Ermeni Hayırseverler Komitesi sekreteridir [AGBU]. Amerikan Merkezi Türkiye Koleji[11] mezunudur. Çok enerjik genç bir adamdı.

Stepan Mattosyan. Ermeni İleri Gelenler Ulusal Meclisi üyesi ve Ermeni Hayırseverler Komitesi [AGBU] müfettişidir. Zengin bir tüccar ve Standart Oil Şirketi'nin acentesidir.

Misak Şirigciyan. Belediye Konseyi üyesi, [AGBU üyesi], tüccar, Singer Şirketi'nin acentesi.

Hacı Kasapyan. Diyarbakır Fransız Konsolosluğu Tercümanı ve Konsolos Yardımcısı.

Yukarıda isimleri olan Ermeni üst sınıfının birçok mensubu ve önceden zindana atılmış olan çok sayıda kişi, dayak ve işkencenin her türüne maruz kaldılar. **Hagop Bozo** ve bazı arkadaşları, ayaklarına nal çakılarak at gibi koşmaya zorlandılar. **Mihran Bastacıyan** ve arkadaşlarının göğüslerine kor haline getirilmiş sıcak nalla damga vuruldu. Başka bazılarının kafalarını büyük preslerin altına soktular ve kolu çevirerek parçaladılar. Bazıları ise hançerle doğrandı ve penselerle tırnakları söküldü. Daha yavaş vakalarda, önce penseyle tırnaklar söküldü, sonra parmaklar ağır bir presle ezildi ve en sonunda tek tek kesildi. Darakçı **Hagop**'un cinsel bölgelerine işkence yapıldı. Bazılarının diri diri derisi yüzüldü. Kimisi mezbahaya götürülerek öldürüldü ve cesetlerinin parçaları kasaplarda satılmak için dağıtıldı! Polis **Ohan** ve arkadaşları, ellerine ve ayaklarına mıhlar çakılarak çarmıha gerildiler... Bu işkenceler ve ıstıraplar, geri kalanların bütün dayatmaları kabul etmelerini sağlamak için çektirilmişti. İşkencecilerine kendilerini sağ bırakmaları için değil, yaşamlarına hızlı bir şekilde son vermeleri,

11 Ç.N. Merzifon.

tüfekle vurmaları için yakardılar. Fakat bu istekleri hor görülüp kaba bir şekilde reddedildi. İşkence gören kurbanların umutsuz çığlık ve haykırışları gökleri inletti. Etraflarındaki kalpsiz, gaddar Türkler ve Kürtler sessiz, hareketsiz kaldılar. Bu başarılarını keyif ve zevkle izlediler.

Ermeni Piskoposu **Mıgırdıç Çalgadyan**'a uygulanan işkence, çektirilen acı ve ıstırap her türlü insani tanımın ve hayal gücünün ötesindeydi. İşkenceciler kendilerini Türk acımasızlığı ve canavarlığının taçlanmış bir abidesi haline getirdiler. Bu şehit Piskopos en ağır aşağılama ve hakaretlere maruz kalan ilk kişiydi. Kentin caddelerinde halkın içinde sürüklenerek sergilenirken, şeyhler ve dervişler bu onur kırıcı olay yaşanırken müzik aletleriyle çalıp eğlendiler. Sonra valiliğin camisine getirildi ve orada sivil ve askeri idarecilerin ve Müslüman fanatiklerinin oluşturduğu kalabalığın gözü önünde, elbiselerinin üzerine petrol dökülerek neredeyse ölene kadar yakıldı. Tam ölmek üzereyken ateşleri söndürdüler ve onu belediye hastanesinin ahırına attılar. Orada acılar içinde can verdi.

Ruhban sınıfının diğer üyeleri de benzer işkencelere maruz kaldılar ve öldürüldüler.

İyi Bir Samaritan

Tüm bu utanç verici muamelelere maruz kalan bütün Ermenilerin gözleri onlara yardım etme ihtimali olan tek kişiye, Amerikalı Misyoner Dr. **Smith**'e çevrilmişti. Bu kendini adamış adam, ölmekte olan Ermenilere bir şekilde yardım etmek, onları rahatlatmak, biraz olsun sıkıntılarını hafifletmek için elinden gelen her şeyi yapacaktı. İşkence görenlerin yaralarına, berelerine ilaç ve merhem sağladı; açlara ekmek ve hatta meyve getirdi, ihtiyacı olanlara para tedarik etti ve tüm bunları hiçbir karşılık beklemeden, ihtiyacı olanın kim olduğuna bakmadan yaptı. Onların son isteklerini yerine getirdi, ölmekte olanlara dua etti, ölenlerin gözlerini o kapadı.(Ölenlerin cesetleri Türkler tarafından hiçbir dini tören yapılmadan çukurlara atılıyordu.) Doktor; fakirler ve ihtiyaç sahipleri tarafından genellikle *"iyi doktor"* adıyla anılıyordu. Ama maalesef bu çabaları baş katil Dr. **Reşit Bey**'in dikkatinden kaçmamıştı ve Türkler onun bu onurlu çalışmasına son verdiler.

Şehit Piskopos'un yakılarak yarı bilinçli bir halde belediye hastanesinin ahırına atıldığını öğrenince ona bir yardımı dokunabilir mi diye (Amerikalı doktor) doğruca oraya koşturmuştu. Onu tamamen tanınamayacak bir halde buldu. Üzerine pis, siyah bir kilim örtülmüştü ve büyük acılar

içinde kıvranıyordu. Yaşayacağına dair bütün umutlarını yitirmişti. Vali'ye bunun bilgisi verilince, Doktor'u doğruca huzuruna getirtti ve çok kötü hakaretler etti. Bu olaydan sonra devlet hastanelerine ve Ermenilere yardım edebileceği başka yerlere girişini yasakladı. Dr. **Smith** bundan sonra Diyarbakır'da kalmasının bir faydası olmayacağını anlamıştı. Harput'taki diğer Amerikalıların yanına önce ailesini gönderecek sonra kendisi de oraya gidecekti.

Mrs. **Smith** evinden ayrılırken polis tarafından tutuklandı ve çok uzun bir arama ve sorgulamaya tabi tutuldu. Bunun sonucunda, koynunda sakladığı, Harput'taki ABD Konsolosu'na ve Amerikan misyonerlerine kocası tarafından yazılmış olan kısa bir rapor bulundu. Bunun üzerine Vali, Dr. **Smith**'in evinde çok geniş çaplı bir genel arama yapılması emrini verdi.

Britanya Konsolosu Mr. **Monck-Mason**, Diyarbakır'dan ayrılırken bazı değerli belgeleri paketletmiş ve resmi bir şekilde mühürleyerek Dr. **Smith**'e ulaştırmıştı. Ondan bu belgeleri ilk fırsatta Harput'taki Amerikan Konsolosu'na ulaştırmasını istemişti. Harput'a henüz gönderilmeyen bu paket, aramada Dr. **Reşit**'in adamları tarafından ele geçirilecekti. Doğal olarak bu keşif Vali'yi fena halde hiddetlendirmişti ve Dr. **Smith** ile ailesinin acilen Diyarbakır dışına çıkarılmasını emretmesine neden olmuştu. Böylece Diyarbakır Ermenileri çok iyi, cesur ve fedakâr bir dostlarından mahrum kalacaklar ve son umutları da kaybolup gidecekti.

Bir Kürt Eşkıyası

Vali'nin daveti üzerine Raman Aşireti reisi **Şikeftalı Amero**[12] Diyarbakır'a geldi ve doğruca onun huzuruna vardı. **Ömer** kısa boylu, esmer ve çiçek bozuğu yüzlü biriydi. Kafasına, Kürt aşiret reisi olduğunu işaret eden, renkli ipekten nişanelerle süslü büyük bir sarık takıyordu. Ayrıca siyah bir tunik (yerel el işi), uzun dar pantolon ve kırmızı ayakkabılar giyiyordu. Ayaklı bir cephanelik gibiydi. Bir mavzer, iki revolver, bir kılıç ve kama, bir yatağan ve çok fazla sayıda mermi ve fişeklerle donanmıştı.

Doğuştan eşkıya olan bu adam, hiçbir eğitim ve medeniyet görmemişti. Bütün yaşamı dağlardaki mağaralar ve koruluklarda geçmişti. İşlediği cinayetler nedeniyle Türk makamlarınca en az on kez ölüm cezasına çarptırılmıştı. Aynı adam, şimdi Mebus **Feyzi Bey** ve Albay **Rüştü Bey**'le (Jandarma Komutanı) sıklıkla resmi görüşmeler yapıyor ve onlar tarafın-

12 Ç.N. Ömerê Perihanê.

dan ağırlanıyordu. Valilik sarayında askeri törenle karşılanıp, özel at arabalarıyla taşınıyordu. Bu defa da Vali onu coşkulu bir şekilde karşılamış ve ona **Feyzi Bey** tarafından bu büyük misafirin hatırına Kürtçeye çevrilen, aşağıdaki sözleri Türkçe olarak söylemişti:

> Oğlum Ömer. Önümüzdeki birkaç gün içinde emir subayım Binbaşı Şakir Bey, 700 zengin Ermeni'yi nehir üzerinden sallarla Musul'a intikal ettirecek. Bu kafile senin köyün Şikefta'ya vardığında, adamlarınla birlikte Binbaşı Şakir Bey tarafından sana verilecek olan emir ve direktifleri yerine getirip, onları tamamen imha edebilecek misin? Bunlardan birinin bile kaçtığını duyarsam bundan doğrudan sen sorumlu olursun ama işini iyi yaparsan, bize sunduğun değerli hizmetlerin için Sultan tarafından sana uygun bir madalya verilecek. Ayrıca hak ettiğin ödülü de alacaksın.

Ömer şükran ve minnettarlığını ifade ederek, kendisine güvendikleri için onur duyduğunu söyleyecek, başarılı olacağı konusunda da onlara garanti verecekti. Kürtçe olarak şöyle söylemişti: *"Ser seremin, ser çavemin"* (Başım gözüm üstüne). Sonra Vali **Reşit Bey** ile Mebus **Feyzi Bey** ona bütün detayları anlatıp ve direktifleri verecek, sonra da köyüne gideceği sala Kamulaştırma Komisyonu tarafından ona hediye edilen iki araba dolusu urgan yüklenecekti.

Bezvan Vadisi Şehitleri

Vali'nin emri üzerine, Mebus **Feyzi**'nin başkanlığında bu meseleyi ele alacak bir Soruşturma Mahkemesi oluşturuldu. Mahkeme vakaları inceleyecek ve zindanlarda hâlâ hayatta olan Ermenilere cezalar verecekti. Sonra, **Feyzi** onları yüzeysel olarak sorgulayacak ve en önemli ve etkili kişilerden bir liste oluşturacaktı. **Feyzi Bey**'in, bu olaylardan kısa süre önce karşılarında el pençe divan durduğu ama şimdi zindana düşmüş olan Ermenileri yargılayıp cezaya çarptıracak mahkemenin başyargıcı olması da ilginç bir ayrıntıdır. Bu mutsuz insanlar şimdi onun kendilerine ceza kesmesini izleyeceklerdi.

20 Mayıs Pazar günü, Diyarbakır vilayetinin kent ve köylerinin "elitlerini" oluşturan bu 635 adam, 23 adet sala [keleklere] bindirildiler. Yanlarına; başlarında Binbaşı **Şakir Bey**'in olduğu milis güçlerinden ve Çerkezlerden ibaret güçlü muhafızlar verilmişti. Bunlarla birlikte Musul'a doğru ölüm yolculuğuna başladılar.

9 Haziran Çarşamba günü Şikefta'ya ulaştılar. Buraya gelmeden önce,

Binbaşı **Şakir Bey, Ömer**'le gizli bir toplantı yapmış ve katliamın son detayları da kararlaştırılmıştı. Bunu takip eden olaylar şöyle gelişti: Sallar Dicle Nehri üzerinde seyretmekteyken, kıyıda büyük bir eşkıya grubu belirmiş ve durmalarını istediklerini belirtir biçimde sallara ateş etmeye başlamışlardı. **Şakir Bey** hemen karaya bir güç çıkarmış ve onları kovalamalarını emretmiştir. Adamlar çok geçmeden geri dönmüş ve eşkıyalardan üçünün öldürüldüğünü gerisinin dağlara kaçtığını rapor etmişlerdir. Gerçekteyse, öldürülen kimse yoktu. Bu oyun, yaklaşan trajedinin bir parçasıydı. Bu küçük olay Ermenilerin, cellatlarına güven duymaları için tezgâhlanmıştı.

Bu olayın ardından **Şakir Bey**; **Emiş, Circis** ve **Diran Kazazyan, Kaçador Dikranyan** ve daha bir düzine kadar başka zengin Ermeni'nin bulunduğu sala bindi. Onlara, geçmekte oldukları toprak parçasının her tarafının çok tehlikeli Kürt eşkıyalarıyla dolu olduğunu söyledi. Bu bakımdan sürgünlerin üzerlerindeki altın gibi değerli eşyaları kendisine vermelerinin doğru olacağını, böylece olası acil bir durumda saldaki güçlü bir kuvvetle onları daha iyi koruyabileceğini belirtti. Bu ifadelere inanmışlardı ve birkaç dakika içinde 6.000 Liradan fazla miktarda altın, Binbaşı **Şakir**'in çantasına dolmuştu.

Şikefta'ya vardıklarında [9 Temmuz] 635 sürgün, 24 saatlik bir mola için karaya çıkarıldılar. **Ömer** hemen yedeğinde getirdiği erzakla birlikte Binbaşı **Şakir Bey**'in yanına geldi. Getirdiği erzakın bir kısmını Ermenilerden geçmişte kendisine iyi davranan birkaç kişiye vermişti. Binbaşı'ya, herkesin duyacağı şekilde, Dicle'nin iki yakasının da Kürt eşkıyalar tarafından tutulduğunu, sallara saldırmayı, sürgünleri öldürüp değerli eşyalarını çalmayı planladıklarını işittiğini söyledi. Bu nedenle, Binbaşı ve Ermenilere, kendine ait bu köyde kalmalarını ve Diyarbakır'dan yeni emirler gelinceye kadar beklemelerini öğütledi, ne de olsa onun dostlarıydılar. Kısa bir tartışmadan sonra bu teklifi kabul edildi. Binbaşı'nın salındakilerden başlayarak yolcular, **Ömer**'in gözetiminde altılı kafileler halinde, köy sakini ailelerin yanlarında kalmak üzere alınmaya başladılar. İlk gruptakiler hiçbir şeyden şüphelenmeden köye geldiklerinde, **Ömer**'in adamları tarafından tutulacak, elbiseleri tamamen çıkarılacak, iplerle sıkıca bağlanacak ve Bezvan'a götürüleceklerdi. Bu şekilde 635 sürgünden oluşan kafiledeki herkes, altılı gruplar halinde alınıp bağlanarak, vadiye götürüldüler.

Vadinin iki tarafındaki dağların yamaçları ve tepeleri **Ömer**'in adamlarınca tutulmuştu. Her şey hazır olduğu zaman **Şakir Bey**, milisleri ve Çerkez çeteleriyle birlikte geldi. Önceden anlaştıkları işareti vermesi üzerine

çok ürkütücü, soğukkanlı ve vahşi bir katliam başladı. Tüfeklerle açılan ateşin gürültüsü, mermi vızıltıları, kılıç sesleri birbirine karışırken kurbanların umutsuz çığlıkları bütün atmosferi dolduruyordu. Kurbanların bazıları dua etti... Diğerleri merhamet dilediler... Hepsi çok çaresizdi... Gökler sessiz kaldı... Yeryüzü Hades'in en karanlık köşelerine dönüştü... Saatler sonra vadide artık her şey sakindi... Mükemmel sessizlik yeniden hâkim oldu... Her yerde kurbanların cesetleri vardı. Vadi boyundaki küçük dere saatlerce kırmızı aktı, kan kırmızı... Binbaşı **Şakir Bey**'in emriyle, Kasap Taburu'ndan bazı adamlar akıntı yönünde ilerleyerek kurtulan ya da hâlâ yaşamakta olan var mı diye bakmaya gittiler. Eğer birini bulsalardı hemen boğazını keseceklerdi ve her şey yeniden sessizliğe gömülecekti.

Böylece 9 Haziran 1915 günü güneş batarken, Diyarbakır'ın tam 635 en zengin, iyi, önde gelen kişisinin güneşleri de battı. Cesetleri, leş yiyicilerin ve vahşi yırtıcıların insafına terk edilecekti.

On beş gün sonra Vali ve **Feyzi**; **Ömer**'i Sultan tarafından gönderilen madalyayı ve ödülü kendisine takdim etmek üzere Diyarbakır'a davet ettiler. Sonra, Hükümet Konağı'na kadar kendisine eşlik etmesi için Çerkezler gönderildi. Neden? Kimse bilmiyordu. Bunlar, **Ömer**'in üzerine çullandılar ve onu Ambar Çayı'nın kaynağının yakınlarında bir yerde öldürdüler!

Diyarbakır Müslümanlarının Özel Toplantısı ve Aldıkları Kararlar

Yukarıda anlatılan acımasız katliamdan kısa bir süre sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır'ın önde gelen Müslümanlarını, Mebus **Feyzi**'nin başkanlığında, bazı yıkıcı kararları almak üzere yapılacak genişletilmiş özel bir toplantıya çağırdı. Şu kişiler de bu toplantıda hazır bulunacaklardı: "Nakibüleşraf" **Bekir Bey**; "Müftü" **İbrahim Efendi**; ileri gelenler, şeyhler, ulema, hocalar, paşalar, beyler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tüm temsilcileri.

Gündem şuydu: Diyarbakır'daki 150.000 Ermeni'nin tümünü mü yoksa bir kısmını mı katledeceklerdi? Bütün Ermenileri, çoluk, çocuk, genç, yaşlı demeden öldürmek meşru bir iş miydi? Kur'an böyle bir katliama cevaz veriyor muydu? En azından güzel kadın ve kızlarla bebekleri istisna edebilirler miydi? Toplantıda hazır bulunanların hepsi de genel bir katliam taraftarıydılar. Sadece Müftü, insani duygularla (!) 12 yaşından küçük çocukların kolayca Müslüman yapılabilecekleri için ayrı tutulmalarını tavsiye etti. Ayrıca, güzel kadın ve kızları da öldürmemelerini ve haremlerine

almalarını söyledi. Onlar da vakti gelince İslam'a döndürülebilirlerdi.

Bu toplantı Ulu Cami'de üç gün boyunca sürdü. Toplantının sonunda, askeri ve sivil makamlar fikirlerini ifade etmeye ve konu hakkındaki tavsiyelerini bildirmeye davet edildiler. Onlar da dinledikten sonra şu karar alınmış olacaktı: *"Güzel kadın ve kızlar hariç hepsi öldürülsün."* Hazır bulunanların hepsi tek tek Ermeni ortağını, komşusunu, arkadaşını ya da hizmetçilerini (hatta kundaktaki bebekleri dahi ki onlar da bu ifadede hariç tutmamışlardı) öldüreceğine dair Kur'an üzerine yemin ettiler. Herhangi bir Müslüman, Ermenilere yardım etmeye kalkarsa o da onlardan sayılacak ve aynı şekilde öldürülecekti. Ayrıca bu yemini yazılı hale de getirip tek tek hepsi imzaladı. Sonra bu "Ölüm Belgesi" resmi olarak, **Feyzi Bey** tarafından Dr. **Reşit Bey**'e iletildi. O zamana kadar akıldışı görülen Ermenilerin imhası planı, artık tamamen hazır hâle gelmişti. İşte şimdi perdeleri kaldıracak olan resmi emir de verilmişti...

Kararın Uygulanması

(A) Mardin'de

Mutasarrıf Bedrettin, Polis Komiseri Memduh ve Ermeni Katliamları

Feyzi ve **Reşit Bey**, İstanbul'un tiranlarından, anti-Ermeni hareketini günden güne geliştirip olgunlaştırma yolunda sergiledikleri inançlı hizmetleri dolayısıyla takdir ve teşekkürler aldılar; aynısının Mardin'de de gerçekleştirmesine karar verildi. Bunun için Mektupçu **Bedrettin** ve Polis Komiseri **Memduh** seçildi. Bunlar, Diyarbakır'daki olayların benzerini orada da gerçekleştirmek için bütün yeteneklerini ortaya koymaya yemin etmişlerdi. **Bedrettin**, katliama katılmayı reddeden ve bu nedenle görevden alınıp, sürgüne gönderilen **Hilmi Bey**'in yerine, Mardin Mutasarrıflığı görevine önerildi ve bu göreve atandı. **Memduh** da Polis Müdürlüğüne getirildi. Mardin'de tek bir Ermeni bile kalmaması için her türlü yetkiyle donatılacaklar ve gerekli araçlar emirlerine verilecekti. Diyarbakır'dan oraya sürgüne gönderilmiş olanlar da kaçamayacaktı.

Bu iki adam, çok fazla endişe ve sorunla karşılaşmadan, planlarına mükemmel bir şekilde hizmet edecekti: Mardin'deki bütün Ermenilerle Diyarbakır'dan sürülüp oranın 25 kilometre güneyinde, Pers İmparatoru **Darius** tarafından binlerce yıl önce inşa edilmiş korkunç zindanlara tıkılanların hepsi de imha edilecekti. Bu yeraltı çukurları bütün kalabalığı almamış, geriye kalanlar Resulayn'daki aynı köhnelik ve iğrençlikteki yeraltı zindanlarına atılmışlardı.

Aşağıdaki liste bu iki cellada yürekten yardımlarını sunan kişilerin listesidir:

Abdülkadir Paşa Gozo.

Abdürrahmi Kağaz.

Hıdır Çelebi (Mardin Belediye Başkanı).

Abdürrezzak Çelebi Şahtene.

Muhammet Gobuşo.

Abdullah Hıdır.

Necip Efendi (Vergi Dairesi Müdürü).

Abdülkerim Efendi (Askeri Ulaştırma Bölümü Müdürü) [Sevkiyat Müdürü]

Çok geçmeden Mardin'in 2.000 Katolik ve 100 Protestan Ermeni ailesi yukarıdaki isimlerin liderliğinde tümüyle imha edildi. Başpiskopos **Maloyan**, Piskopos [**Hovannes**] **Boduryan**. Protestan Rahibi **Selim Circis Hadal** ve Ermeni ruhban sınıfının geri kalanı birer birer öldürüldüler. Benzer sahneler Mardin Sancağının her yerinde gerçekleşti.

Amerikalı misyonerler; Dr. **Thom**, Mr. **Andrews** ve Miss **Fananga**. Türklerin kurbanlarına sempati besleyip, yardım edip ve destekte bulunabilecekleri ihtimali dolayısıyla sürgüne gönderildiler. Ölüme terk edilen bu zavallı yaratıklardan, ABD'deki akrabalarına göndermek üzere 7.000 Türk Lirası almışlardı. Bu para Amerikalılardan, **Bedrettin** tarafından zorla alındı. Dr. **Thom** sürgün yolunda öldü ve bu ölümün Türk muhafızların işi olduğuna dair kuvvetli şüpheler vardı. Mr. **Andrews** ise başına gelen meşakkatler ve yaşadığı yorgunluktan dolayı Amerika'daki evine ulaştıktan kısa süre sonra öldü.[xv]

(B) Diğer Bölgelerde

Diyarbakır vilayetine bağlı diğer bölgelerde de köylere varana kadar tüm makamlar, gerekli emirleri almışlardı. Ermenilerin sürgün edilmelerinde, milis güçleriyle ve Kürt ahaliyle işbirliği yapmak üzere kendilerine sınırsız yetkiler tanınmıştı. Daha kısa bir şekilde ifade etmek gerekirse; onlara canları ne isterse onu yapabilecekleri söylenmişti. İlk olarak erkek nüfus ayrılarak amele taburlarına gönderildi. Yolda sahip oldukları ne varsa gasp edildi, sonra da zalimce öldürüldüler. Ardından, savunmasız kalan kadın ve çocuklar evlerinden zorla çıkarılarak zalimlerin sopaları altında gruplara bölünerek Resulayn ve Deyrezzor'a götürüldüler. Yola çıkarken bu *"Acının Çocukları"*na, çıkınları haricinde hiçbir şey almalarına izin verilmedi.

Ah Tanrım! Bu zavallı, çaresiz ve bitap düşmüş *"Acının Çocukları"*nın; korunmasız, kocasız kadınların; babasız yetimlerin, terk edilmişlerin çığlıklarını ve ağlaşmalarını, acı ve çilelerini, yaşadıkları korku ve ıstırabı; birkaç saat önce zorbaların kırbaç darbeleri altında evlerinin rahatından koparılan, bu dünyada en çok sevdiklerini kaybetmiş ve şimdi ateş ve kılıçların altında, iki yanlarına dizilmiş allahsız, insanlık dışı, kalpsiz yaratıklar eşliğinde; açlığa, yoksunluk ve acıya; onurlarının ellerinden alınmasına ve ölüme doğru ilerleyen bu insanların hâlini kim nasıl anlatabilir ki? Tarif edilemez acılar içinde, hiçbir yardım alamayacakları yollardan, en korkunç zulümlerle karşılaşacakları kavurucu çöllere, bilmedikleri bir yere; uzaklardaki Golgotha'ya[13] doğru götürülüyorlardı.

Kana susamış Kürtler ve milisler, göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir sürede, rahat yuvalarından koparılan bu masum, çaresiz yaratıkları sürü hayvanları gibi bilinmeze doğru güdüyorlardı. Aç, susuz ve bitaptılar. Kırıntılarla besleniyorlardı ve buna rağmen hâlâ hiç durmadan yürütülüyorlardı. İşkenceciler üstlerinde ne varsa almışlardı. Çırılçıplak kalana kadar elbiseleri dâhil her şeylerini ve namuslarını! Mutlak bir yoksunlukla baş başa bırakılmışlardı. Bu olabilecek en korkunç yolculuk esnasında, kadınlardan ve kızlardan en güzellerini seçtiler. Bunları; "Müslüman haremleri" olarak andıkları yerlere yanlarında dönmeye zorlayarak, yaşayan ölüler haline getirdiler. Güzel olmayanların ya da yaşlı kadınlar ile çocukların payına ne düştüğünü tahmin etmek zor değildir. Her gün bunların düzinelercesi, hatta yüzlercesi öldürülüyor, cesetleri kafilenin güzergâhı üzerinde sağa sola atılıyor, vahşi hayvanların ve leş yiyicilerin insafına terk ediliyordu.

Geçmekte oldukları bölgede görevli jandarmalar, milisler ile buranın Kürtleri ve Çerkezleri şerefsiz görevleri dolayısıyla, gece gündüz aşırı derecede meşgullerdi. Çok geçmeden, Diyarbakır vilayetindeki Ermeni köylerinin hepsi, üzerlerine çullanan bu insanlık dışı nefret ve fanatizm kasırgasıyla tamamen silinip süpürülmüştü. Kasabalar ve köylerden sonra nihayet sıra Diyarbakır merkezine gelmişti.

(C) Diyarbakır

Diyarbakır şehrindeki bütün nüfusun tahliye edilmesi kararı 1915 Temmuz ayında alındı. Ermenilerin imhası planlarının nasıl yapıldığından daha önce söz etmiştik. **Feyzi Bey** ve Dr. **Reşit**, Müslümanların bir araya geldiği toplantılar örgütlemiş; vilayet çapında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adamlarına gerekli direktifleri vermiş; bütün inançlı Müslümanlara silah

13 Ç.N. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Kudüs yakınlarındaki yer.

kuşanıp, yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın öldürebildikleri kadar çok Ermeni öldürmelerini söylemişlerdi. Bu emre uymayanların da mutlaka öldürülmelerini emretmişlerdi.

Diyarbakır'a sıra geldiğinde, milis binbaşısı **Yasinzade Şevki** ve Jandarma Komutanı **Rüştü Bey** (Çerkez) polis gücü eşliğinde ve çok sayıda Çerkez eşkıyasıyla her gün Ermenilerin evlerine gitmeye ve özel bir deftere bütün Ermeni ailelerinin sayılarını, isimlerini kaydetmeye başladılar. Her evin önüne, bir milisi nöbetçi olarak bıraktılar ve onlara, evlere kimsenin girip çıkmasına izin vermemelerini emrettiler. Genel kayıt işlemi tamamlandığında, tehcir başlatıldı. Her akşam güneş battıktan sonra, yaklaşık yüz ev boşaltılıyor ve sakinleri sürgüne ve ölüme doğru yola çıkartılıyordu. Bir gün bir kafileyi Mardin'e doğru yola çıkarıyorlar, ertesi günse başka bir kafileyi Karabahçe yoluna sürüyorlardı. Bir kafile güneye, diğeri batıya gönderiliyor ve böylece bir daha hiç karşılaşmamaları sağlanıyordu. Bu kafileler acımasız, allahsız, kana susamış Çerkezler ve milis gücü üyelerinin gözetimi altında intikal ettiriliyorlardı. Mardin'e, Dara'ya, Vaveyli'ye, Resulayn'a ve Deyrezzor'a ulaşacakları varsayılıyordu. Bu yolculuklardaki dramın esas bölümlerinin sahnelenmesi esnasında geçen kalp parçalayıcı manzaraları dile getirmek, tarif etmek imkânsızdır. Bu vahşi yaratıkların; gözyaşları, inlemeler, feryatlar içindeki evlere hücum edip, acı ve çaresizlik içindeki kadın ve kızları, karanlık ve kasvetli sürgün yoluna saçlarından sürükleyerek götürürlerken yaşananları anlatmaya sözcük bulamıyorum.

Ermeni Katolik Başpiskoposu **Çelebiyan**, **Emsih Sabagh** ailesi ve daha birçok zengin Ermeni Katolik aile Mardin yoluna sürüldüler, fakat daha varış noktalarına ulaşamadan, Ermeni şehitlerinden oluşan ordunun neferleri oldular. Protestan Rahibi Muhterem **Hagop Andonyan** ve ailesi, üvey evladı **Bedros Mavliyan** ve diğer birçok Protestan aile, Karabahçe yoluna götürüldüler ve onlar da bu yolda cesaretle ölümleriyle yüzleştiler. Bu kafilede bulunan Mebus **Stepan Çıracıyan**'ın karısı ile başka birkaç hanımın canlı canlı derileri yüzüldü.

Britanya Konsolosluğu'nun fahri tercümanı Dr. **Vogyan Topalyan** uzun süre önce Erzurum'a sürgün edilmişti, orada çok geçmeden zorluklara ve kötü muameleye yenik düşecekti. Komşuları **Osman Efendi**, **Topalyan**'ın doğal olarak yalnız kalmış karısı ve çocuklarına; onları kendi çocukları ile beraber, arabalarla ve sürüleriyle, kendi köyleri olan Akpınar'a güvenli bir şekilde götürebileceklerini söyledi. Burası Mardin yolu üzerinde, Diyarbakır'a 30 kilometre uzaklıkta küçük bir yerleşim yeriydi. Bu teklifi minnetle kabul ettiler. Kurbanlar iki aile arasındaki geçmişten gelen gele-

neksel dostluğa güveniyorlardı. Bayan **Topalyan**'ın babası 25, kocası ise 8 yıl **Osman Bey**'in ailesinin doktorluğunu yapmışlardı. Yani toplam 35 yıl boyunca bu aileye tıbbi hizmet sunmuşlardı. Bayan **Topalyan**'ın kardeşi Bayan **Viktorya Mattosyan** da çocuklarıyla birlikte bu kafileye katılmaya davet edilmişti. Akpınar'a kısa bir mesafe kala, **Osman Bey**'in oğullarının en büyüğü, kız kardeşlerden kendilerinin karıları olmalarını istedi fakat bu küstah teklif öfkeyle reddedildi. Sonra, onlara en azından Müslüman olmaları için baskı yapmaya başladılar, fakat tekliflerinin iğrenti ve hakaretle reddedildiğini görünce savunmasız kadın ve çocukların üzerlerine çullandılar ve hepsini öldürdüler.

Fransız Konsolos Yardımcısı ve tercüman **Hacı Harutyun Kasapyan**, eşi **Catherine [Gadar]** ve iki kızı [**Roz** ve **Virgine**] zorla kent dışına götürüldüler ve yapılan gaddarca işkencelerden sonra ölüme terk edildiler. Oğlu **Levon** ise, 7 Aralık 1917'ye kadar Diyarbakır'ın farklı yerlerinde gizlenmeyi başardı. Büyük bir beceriyle Kürt kılığına bürünerek deniz yolundan kaçtı ve trajik hikâyesini anlatma fırsatı buldu.

Sürgün edilen Ermenilerin büyük kısmı Mardin yolu üzerinde, Diyarbakır'a 8 kilometre mesafedeki Kozandere'de milis güçleri ve Kürtler tarafından, artık gelenekselleşmiş olan zalim yöntemlerle öldürüldüler. İttihat ve Terakki Cemiyeti bütün cesetleri bir araya toplayıp, erkeklere hoca giysileri ve sarıklar; kadınlara da Müslümanların giydiği çarşaf, başörtüsü gibi elbiseler giydirerek birkaç fotoğraf çektirdi. Bunların binlerce kopyasını Türkiye ve Almanya'da her yere dağıttılar. Bu olup bitenlerden Ermenileri sorumlu tutmak istiyorlardı. Utanç verici şekilde; Ermeni devrimcilerinin ve çetelerinin, Müslümanlara iğrenç katliamlar düzenledikleri iddia ediliyordu. Bunun sonucu olarak da Türk makamlarının Kürt ahaliyi zapt edemediği, öfkeli halkın Ermenilere karşılık verdiği anlatılıyordu. Bu fotoğraflar Kürtlere, Araplara ve diğer Müslümanlara dağıtılırken, karalayıcı haberler de yayılıyor ve böylece hâlâ yaşamakta olan zavallı Ermenilere yönelik öfke ve nefret duyguları beslenmiş oluyordu.

Şeytan Dere'de yirmi dört bin sürgün, Karacadağ'ın biraz kuzeyinde yaşayan Tirkan adlı Kürt aşireti tarafından işkenceyle öldürüldü. Kurbanların cesetleri Şeytan Dere'yle Bogoutlan [Bigoutlan] arasındaki 35 kilometrelik mesafeyi doldurdu. Başka benzer vakalarda da cesetler katledildikleri halleriyle öylece bırakılıp haftalarca, aylarca kuşlara ve diğer leş yiyicilere yem edildiler.

Tehcir, sürgün ve katliamın bu karanlık ve cehennemi dönemi, 1915 Kasım ayına kadar devam etti.

Tüm bu işkencelere, yoksunluklara ve berbat zorluklara dayanıp da Resulayn'a ulaşabilecek kadar takati kalan çok az kişi de oranın yerlisi barbar ve vahşi Çerkezlerin insafına terk edildiler. Göçmenler, bu mahlûklardan tahmin edileceği gibi duyarsız, kaba ve zalimce muamele gördüler ve birçok göstermelik mahkemelerden sonra yeraltı zindanlarına tıkıldılar. Birçok kadın ve kız, işkencecilerinin ellerinden kurtulabilmek için kendi istekleriyle bu karanlık ve havasız yeraltı deliklerine tıkılmayı tercih etti. Orada, zifiri karanlıklar içinde istiflenmiş ve kokuşmuş cesetlerin arasında yaşam mücadelesi verdiler. Bunların bazıları nasıl oldu da kaçmayı başarıp Halep'e ulaştılar bilinmez ama bu modern mucizelerin en büyüklerinden birisidir. Aşağıda; çok çetin bir sınavdan geçen, yılmadan çabalayarak ölümün pençesinden mucize eseri kurtulup, Halep'e yarı aç, yarı ölü bir halde ulaşmayı başaran üç kız kardeşin hikâyesi anlatılmaktadır:

Vartouhi (24), **Hermine** (21) ve **Takouhie** (19) **Kafafyan** kardeşler... Tiranlarının tüfek, kılıç ve süngülerinin, yüzlerinde ve bedenlerinde açtığı yaraları göstermek üzere hayatta kaldılar. Eski güzellikleri tamamen bozulmuş ve ellerinden alınmış olan bu yaşayan şehitler, öyle hikâyeler anlattılar ki insan zihni bunları tam olarak kavrayamaz. Tarih, bu duyulmamış zulmün dolduracağı kara sayfalardan büyük bir utanç duyacaktır.

Acaba, kimse Diyarbakır'ın Kozan ve Şeytan vadilerinde, Şikefta'nın Bezvan Vadisi'nde, Mardin'in Vaveyli Vadisi'nde, Dera'nın Roma yeraltı zindanlarında ve Resulayn'ın dipsiz kuyularında ne gördüğünü söyleyebilir mi? Acaba, kimse buralarda olup biten dehşet ve vahşet sahnelerinin, onların sessiz tanığı olsunlar diye resmini yapabilir mi?

İnsan biçimindeki vahşi yaratıkların merhamet etmediği kaç bin erkek, kadın ve çocuğun cesedi; toprağın o soğuk ve kasvetli bağrında yatıyor? Kaç bin şehidin kemikleri, hâlâ o toprağın üstünü örtüyor?

Resulayn Çerkezleri, öldürülen kadın ve kızların saçlarını kesmek ve bunlardan 25 metre uzunluğunda ve 7 santimetre kalınlığında bir halat yapmak gibi eşsiz bir fikir üretmişler ve hünerlerini zebani **Feyzi Bey**'e sunmuşlardır. Ermenilere karşı işlenen katliamların bu korkunç hatırası, bu modern kahramanın evinin en güzel köşesini anıtsal bir şekilde süslemiş ve ondan, sahnelediği oyunun en iyi parçası olarak söz etmiştir.

Dr. İsmail Bey'in Sürgüne Gönderilişi

İnfazcıların merhamete değer görüp topladıkları bir ile iki yaş arasındaki dört yüz yetim, birkaç ay boyunca iyi bir bakım görecekleri Diyarbakır'da-

ki Protestan Okulu'na gönderilmişlerdi. Fakat bir sabah aniden, bunların 200 tanesi Diyarbakır'ın biraz güneyinde Dicle Nehri üzerinde bulunan Mervaniler tarafından inşa edilmiş köprüye getirildiler. Birer birer kollarından, kafalarından ya da bacaklarından tutulup Dicle'nin coşkun sularına fırlatılıp atıldılar. Geriye kalan iki yüz bebek ise birkaç gün sonra Diyarbakır'a sekiz kilometre mesafedeki Karabaş Köyü'ne götürüldü ve orada en iğrenç suçlardan birisi daha işlendi. Bebeklerden bazıları, bacaklarından tutulup iki yana çekilerek ikiye parçalandı. Diğerleriyse kasaplarının kılıçlarının ya da süngülerinin keskinliğini denemek için kullanıldılar. Kasaplar arasında gerçek bir yarış başladı: bir bebeğin kol, bacak ya da kafasını bir vuruşta kim kesebilecekti? Diğerleri havaya atılıp, mızraklara saplandılar; kimisi de parçalasınlar diye çoban köpeklerinin önüne atıldı. Türk hükümetinin bu insanlık dışı sahneyi desteklemekte olan resmi temsilcileri, bu yapılanlardan büyük bir memnuniyet duydular ve devamını sağladılar. Bununla beraber, artık işlenen suçun büyüklüğüne dayanamayan bir kişi vardı: Diyarbakır Vilayeti Hıfzıssıhha (Halk Sağlığı) Müfettişi Dr. **İsmail Bey**. Bu adam, arkadaş çevresinde olup bitenlerden duyduğu tiksintiyi saklayamamış, *"Allah belki Türklerin Ermenilere karşı işledikleri tüm suçları, katliam ve zulmü affederdi de şu masum, günahsız küçük bebekler yüzünden asla ama asla affetmeyecektir. Türkiye'nin başka hiçbir şey için değilse de en azından bu suçu nedeniyle yok edileceği günler gelecektir; cezalandırılmayı sonuna kadar hak etmiştir!"* Bu samimi sözlerden birkaç gün sonra Dr. **İsmail Bey**, Türk olmasına rağmen, resmen görevinden alınacak ve ailesiyle birlikte muhafız eşliğinde İstanbul'a gönderilecekti.

İncil'de bize, Dicle'nin, Fırat'la birlikte Tanrı'nın Âdem için yarattığı Cennet Bahçeleri'ni suladığı anlatılır. Tarih, o günlerde bu nehrin kıyılarında medeniyetten uzak yaşayan insanların, şimdiki zamanın Türkleri kadar zalim olmadıklarını söyler. Dicle buralardaki mutlu ve bereketli toprakları sular ve onlara zenginlik getirirmiş. 1915'te Dicle'nin suları; günler, haftalar ve hatta aylarca katledilen Ermenilerin cesetlerinden başka bir şey taşımamış, bu toprakları da kanlı gözyaşlarıyla sulamıştır. Dicle'nin tatlı, saf ve berrak suları altı ay boyunca kanla karışık akmış ve nehrin her kıvrımında cesetler birbiri üzerine yığılmıştı. Altı ay boyunca Diyarbakır şehrinden gelen ve bir türlü bitmeyen cesetler dizi dizi geçmişler ve sürekli daha aşağılara doğru ilerlemişlerdi. Kürtler, nehir suyunu içine attıkları kurbanlarının cesetlerinden kan bulaşması dolayısıyla içmez, karınlarından insan saçları ve küçük kemik parçaları çıktığı için lezzetli balıklarını yemez olmuşlardı.

Diyarbakır'ın Bir Kaç Savunucusu

Diyarbakır Ermenileri, 1895 yılında üç gün süren ve cesurca direnerek durumu lehlerine çevirdikleri direniş gibi bir hareketi örgütlemek konusunda içine düştükleri ihtilafın acısını çekmekteydiler. O zaman, saldıran yüzlerce Kürt'le Türk askeri öldürülmüş, Ermeniler kendilerini ve onurlarını kurtarmayı başarmışlardı. 1915 Diyarbakır'ında ise zalimlere uysalca teslim olmak ve diz çökmek insana ıstırap veriyordu. 1895'in kahramanı **Amiş Kazazyan** o zamanki olaylarda, on beş gün boyunca kimseden emir almadan **Feyzi**'nin babası **Arif Bey**'in yönetimindeki binlerce jandarma ve askere karşı evinde direnip, sonuna kadar savunmuştu. Şimdi binlerce Ermeni, bu en kritik anda sığınacak bir yer umuduyla onun kapısına dayanmıştı. Fakat **Kazazyan**'ın o dönemki ihtişamını ve heybetini yeniden takınamayıp, cesaret ve yürekliliğini kaybetmiş olması büyük hayal kırıklığı yarattı.

Yine de, giderek çöken kasvetin ortasında bir cesaret abidesi olarak parıldayan, kendilerini, ailelerini ve takipçilerini kurtarmayı başaran birkaç -sadece birkaç- kişi vardı. Bunlar kendilerine, cesaretlerine inanıyorlardı ve en çaresiz çabalarında bile umutlarını yitirmiyorlardı. Bunlardan bir kaçını anmak istiyorum:

Mardinli **Mardo**, Hazrolu **Giragos**, Zerzevatçı **Minco**, İspiroğlu **Mardo**. Bunlar, her birinde bir tüfek ve bir revolver olduğu halde günlerce, haftalarca ve hatta yıllarca direndiler. Delikten deliğe, mağaradan mağaraya, kuyudan kuyuya saklanarak konumlarını sürekli değiştirdiler. Bu uzun aylar boyunca Türkler, Kürtler ve bunların ortaklarıyla savaştıkları kadar bir yandan da açlık, çıplaklık ve soğuk havayla da mücadele ettiler. Sürekli takip edilmekte olmalarına rağmen umutlarını hiç bir zaman kaybetmediler ve tüfeklerini namusluca kullandılar. Kaderlerini onlarla birleştiren pek çoklarının da yaşamlarını kurtardılar.

Mardinli **Mardo** bir defasında kendini çok çetin bir durumda bulmuştu. Bir casus yerini keşfederek makamlara bildirmiş ve bu hizmetinden dolayı da iyi bir ödül almıştı. Binbaşı **Yasinzade Şevki Bey** komutasındaki milis güçleri, polis, jandarma ve Kürtlerden oluşan yaklaşık 2.000 kişilik bir kuvvetle bulunduğu yerin etrafını sarmış ve **Mardo**'ya eski arkadaşlarından birisini göndermişlerdi. Plana göre **Sersem Ohno** adlı bu arkadaşı ona; Vali'ye ve Binbaşı **Şevki**'ye teslim olmaları halinde hayatlarının bağışlanacağı konusunda güvenceler verecek, böylece onu ve adamlarını ikna edip saklandıkları yerden çıkaracaktı. **Mardo**, teklifi dinledi ve hiç

etkilenmemiş bir halde şu cevabı verdi: *"**Ohno**, hakikaten de ismin kadar sersemsin. Bu kahrolası yalancılara sakın inanma. Onlar yalancı doğmuşlar. Gel bana katıl ya da kaç. Sen bir Ermeni ve fakir bir adamsın, seni öldürecek değilim."* **Ohno**, onun yanıtını Binbaşı **Şevki Bey**'e aktardığında, Binbaşı ona bir defa daha **Mardo**'nun inine girmesini ve onu bu defa zorla dışarı çıkartmasını söyleyecekti! **Ohno** tekrar girdiğindeyse vurularak öldürülecekti.

1917'nin sonlarına kadar birkaç düzine Ermeni genci, benzer yollarla hayatta kalmayı başardı. Evden eve, çatıdan çatıya, mahzenden mahzene geçerek, mümkün olan her fare deliğini, bahçeyi, bostanı, kuyuyu, mezarlığı ve Dicle Nehri boyundaki eski surların her köşesini sığınak olarak kullandılar. Kendi mal ve mülklerine el konduğu için çalmak zorundalardı. Çoğu zaman çatışmaya girmek ve yaşamlarını kurtarmak zorunda da kalıyorlardı. Fareler ve kertenkeleler gibi saklanıyor, kendilerini aslanlar gibi kahramanca savunuyorlardı. Sadece kendi canlarını değil, aynı zamanda Ermenilerin geleneksel ulusal cesaretini de kurtarıyorlardı. Bu kahramanlar her türlü övgü ve onurlandırmaya layıktırlar.

Kutlu Bir Başpiskopos ve Muhterem Bir Hanımefendinin Meryem Ana'ya Adadığı Mum

Bunlardan başka, Diyarbakır şehri ve civarında uzun süredir gizlenen bir dizi Ermeni genci de vardı. Bunların bazıları Türk Ordusu'na hiçbir zaman katılmamış ya da çalışma kamplarından kaçmışlardı. Diğerleri de son katliamlar esnasında otoritelere açıktan direnenlerdi. Bunlar kent halkından onlara acıyıp ya da korkup, kendi başlarına daha fazla bela açmamaları için yardım edenler sayesinde hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu "kanun kaçakları" için doğal olarak en zor şey gıda teminiydi. Depo olarak kullanabilecekleri evleri yoktu. Peşlerine düşmüş olan makamlar da onları asla rahat bırakmayacak şekilde sıkıca izliyorlardı. Çok sayıda asker, milis gücü, jandarma, polis, Kürtler ve Çerkezler ile casus kıtaları onlara sığınacak yer bırakmıyordu. Ermeni kaçaklara yardım eden ya da gıda veren herkes, ölüm cezasına ya da ömür boyu hapse çarptırılıyordu. Diğer yandan, bu durumdakilerin yerini bildirenlere de büyük ödüller veriliyordu.

Bu terör devri sürerken, muhterem bir Keldani kadın her gün sabah akşam "Mar Putim" (Aziz Peter) Kilisesi'ne gidiyor, orada **Meryem Ana**'nın önünde bir mum yakarak, diz çöküp dua ediyordu. Kadın bir gün, Komünyon ayini için cemaate katılmadan önce günah çıkarmak üzere Peder'i gör-

meye gitti. Kendini her şeyi anlatmakla yükümlü hissediyordu. Ona her gün kiliseye gelip mum yakmasının sırrını itiraf edecekti. Konuşmaya başladı. Bazı kaçak Ermenileri evine aldığını, onları mahzenindeki bir deliğe sakladığını ve elinden geldiği kadar beslemeye çalıştığını söyledi. Günah çıkaran Peder çok deneyimsiz bir adamdı ve bu mescleden başının belaya girebileceğini düşünüp, durumu hemen Piskopos **Mutran Süleyman**'a rapor etti. Bu "hile" sevmeyen cesur, yılmaz Başpiskopos, elinin altındaki koyunları gütmesini gerçekten çok iyi bilen bir çobandı. Doğruca kadının yanına gitti ve hikâyesini tekrarlattı. Kadına bir daha evinden ayrılmamasını, bu çaresiz adamlara iyi bakmasını söyleyecek ve şunları ekleyecekti: *"Sen çok hayırlı bir iş yapmışsın, bu Tanrı'nın ve Kutsal Bakire'nin nazarında en makbul sevaplardan biridir. Bu amel, senin için dünyadan ayrıldığın vakit üzerine basacağın taş olacak ve seni doğruca Meryem Ana'nın kucağına götürecektir."* Bu sözlerden sonra kadına, günahlarının af olunduğunu söyledi ve onu Komünyona kabul etti. Başpiskopos onu evine gönderirken, bu adamların bakımı için para ihtiyacı olduğunda kendisinin ona yardım edeceğini söyledi.

Böyle din adamları sonsuza kadar yaşarlar, onlar Kilisenin ışığı ve **İsa**'nın gerçek hizmetkârlarıdırlar. Böyle dindar yaşlı kadınlar da Bakire **Meryem**'in gerçek kulları olarak sonsuza kadar yaşayacaklardır.

Gaddar Bir Alman Subayı

Meşkin aşiretinden Mardinli bir Kürt, katliamdan sonra zengin **Arusyan** ailesinden güzel bir kızı ganimet olarak sahiplenmişti. Bu kız Fransisken Sörler (Rahibe Öğretmenler) Lisesi'nden mezundu ve Fransızcayı mükemmel konuşabiliyordu. Diyarbakır'daki otomobil birliğinden sorumlu ve Türk makamları nazarında hayli etkili bir Alman Binbaşı olduğunu duyunca, cesaretini toplayıp ona, içinde bulunduğu berbat durumu ayrıntılarıyla anlatan, **İsa** Mesih aşkına kurtarılması için otoriteler nezdinde aracılık etmesini dileyen Fransızca bir mektup gönderdi. Binbaşı hemen yanıt verecekti. Mektupta, onu Kürt'ün elinden kurtarmanın kendisini de çok mutlu edeceğini ve Diyarbakır'a döner dönmez kendisinin metresi olabileceğini söylüyordu. Bayan **Arusyan** bu teklife hiç düşünmeden gurur dolu bir yanıt gönderdi. Bu yanıtta onun gibi Allahsız, zalim ve kâfir bir Alman subayının metresi olacağına eğitimsiz, iğrenç bir Kürt'ün karısı olarak kalmayı tercih edeceğini yazmıştı!

Surp Sarkis Ermeni Kilisesi'ni, otomobilleri için garaja dönüştüren de

aynı ahlaksız Alman subayıydı. Tüm din duygularından yoksun olan bu aynı adam, sadece Hıristiyanların değil Müslümanların da kutsallarını ayakları altına aldı. "Alman Malı" merhametsiz kalbiyle adamlarını, kilise içinde askeri hela yaparak Tanrı'nın evinin kutsallığını çiğnemeye bile teşvik etti!

Fatih Paşa meydanında, yedi sunağıyla meşhur Aziz Giragos Katedrali adlı bir Ermeni kilisesi daha vardı. Bu özel mahalle, Ermenilerin 1896'daki cesur direnişlerinden beri Müslümanlar arasında "Gâvur Mahallesi" olarak bilinirdi. Almanlar bu güzel katedrali de kirletmekten geri durmamışlar ve karargâha dönüştürmüşlerdi. Almanların karargâh personeli, Ermenilere yapılan her şeye gözlerini ve kulaklarını kapamışlardı. Müslümanlar bu kilisenin Ermenilere 2.000 Türk Lirasına mal olan harika kulesini yıkarken onları protesto etmek için kıllarını bile kıpırdatmamışlardı.

Münafık Almanların, her yerde büyük baskı altında ezilen ve suçlanan, Türkiye'nin zavallı Hristiyanlarına layık gördükleri muamele işte buydu.

Diyarbakır Vilayetindeki Ermenilerin Kayıpları

Diyarbakır Vilayetindeki Ermeni nüfusu toplamda 150.000 kişiye yakındı. Bu vilayetteki Ermeni nüfusunun köy köy ve isim isim ayrıntılı dökümü yapılmış bir listesi, benim henüz yayımlanmamış *"Diyarbakır Vilayetindeki Ermenilere Ait İstatistikler"* adlı çalışmamda vardır. Bu kitap çok uzun, zahmetli keşifler ve araştırmalarla derlendi. Vilayette bulunan eski ve yeni bütün Ermeni manastırlarındaki isim ve yerler, tarihi kayıtlar, el yazmaları vb. kaynaklardan elde edilen bilgileri; ayrıca bunların vakıflarına ilişkin padişah fermanlarını, piskopos isimlerini, din adamları ile öğretmen ve öğrenci sayılarını da içeriyor. Ayrıca Ermenilerin sahip olduğu ve işlediği arazilere ilişkin bilgiler de yer alıyor.

Diyarbakır'dan sağ kurtulan ve hâlen Halep'te yaşamakta olan kişilerden derlenen kişisel bilgilere göre, sadece kentte katledilen Ermenilerin sayısı 25-26.000 kişiden oluşmaktadır. Ayrıca kasabalarda ve köylerde öldürülen 60-65.000 kişi daha vardır ve bu toplamda 91.000 kurban yapar. Diğer bir deyişle 69.000 Ermeni hâlâ bir yerlerde açlığa, fakirliğe, her türlü hastalığa karşı mücadele etmektedir. Bunların tek tesellisi, eldeki bu enkazdan yeni ve özgür bir Ermenistan'ı inşa etme fikridir.

Hikâyemin sonuna, bu şehitlerden ve kahramanlardan (din adamları, memurlar, tüccarlar vb.) şahsen tanıdıklarımın da içinde olduğu bir bilgilendirme listesi ekliyorum. Liste aynı zamanda hayatta kalmayı başarıp

Halep'te bulunanlardan derlenen bilgilerin de yardımıyla oluşturuldu. Bu kişilerden şahsen tanıştıklarımın bir listesi de en sona eklenmiştir.

Sonuç

(1) Ermeniler Türkiye'yle olan siyasi bağlarını koparmak için hiçbir girişimde bulunmamışlardı. Uzağı görememeleri nedeniyle çok hazırlıksız bir şekilde yakalanmışlar, herhangi bir muhalefet ve direniş göstermeden bu katliam ve mezalimde Türklere kolay av olmuşlardı. Ermeniler böyle bir felaketin başlarına geleceğini asla tahmin etmemişlerdi.

(2) Ermeni siyasi örgütleri, Türklerin ileri sürdüğünün aksine, Türkiye'nin hiçbir yerinde bir ayaklanma ya da huzursuzluk yaratma, Türklere ihanet etme ya da onları arkadan vurma girişiminde bulunmamışlardı. Türkler tarafından sözde en önemli "devrimci hareket" olarak anılan Van'da gerçekleşmiş olan direniş, bizim kolayca öz savunma hareketi olarak nitelendirebileceğimiz bir harekettir. Çünkü olay yerel ve kendiliğinden, mahalli halkın kendisini Türk ve Kürtlere karşı savunma dürtüleriyle örgütlenmişti. Orada bile, Rus ordusunun ilerlemesi biraz geciktiğinden Van'daki bu direnişçiler tek tek öldürülmüştür. Urfa ve Şebinkarahisar'daki öz savunma planları da, içinde bulunulan anın acil ihtiyaçları gereği gelişmiştir. Bu hareketler, beliren çok yakın bir tehlikeye karşı büyük bir hızla, kötü ve sakıncalı bir biçimde örgütlenmiştir. Ermeni örgütleri gerçekten de Türklerin iddia ettiği gibi bir savunma, direniş veya Türklere karşı bir ihanet hazırlığı yapmış olsalardı, Türk hükümeti bu katliamlara ve tehcire asla kalkışamazdı. Türkler, Ermenilerin hazırlıksız olduğunu biliyorlardı ve bu sayede savunmasız ve silahsız ahaliyi kolayca öldürmüşlerdir.

(3) Aşağıdaki liste, bütün Türkiye'de sistematik bir şekilde uygulamaya konan tehcir ve katliamları planlamaktan sorumlu olanlardır:

a) Olaylara herhangi bir şekilde karışan bütün memurlar ile sivil ve askeri makamlar.

b) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki örgütleri ve bunların üyeleri ile Türkiye'deki bütün şubeleri.

c) Kendi rızası dâhilinde, çıkarları ve keyfi doğrultusunda katliamlara, yağmalara, tehcire; Ermeni kadın ve kızlarına zorla el konulmasına katılan Türkiye'nin Müslüman ahalisi.

d) Bu katliam ve zorunlu göç politikasına göz yuman, teşvik eden ve taraf olan Alman halkı ve hükümeti. Almanya'nın rızası olmadan Türkiye

böyle bir toptan insanlık suçuna asla kalkışamazdı.

(4) Kendilerini tehlikeye atarak önemli sayıda Ermeni'nin kurtarılmasına yardımcı olan sivil ve askeri kesimden çok az sayıdaki Türk ve Kürt'e saygı ve şükran duyulmalıdır.

(5) Barış Konferansı'nın, Ermenistan'ın kaderi konusundaki bütün kararlarında geleceğin özgür ve bağımsız Ermenistan'ının nüfusunu olduğu kadar, Ermenilerin Büyük Savaş'ın başladığı yıl olan 1914'teki nüfuslarını göz önüne alacağını umuyor ve bekliyoruz. Bunun aksi yönündeki her türlü karar, gelecekte zayıf ve savunmasız uluslar üzerinde yeni baskı ve imha uygulamalarını teşvik edecektir.

(6) En kalbi beklenti şudur ki; dünyanın her yerine dağılmış olan Ermeniler gibi, bu katliamdan sağ kurtulanlar da evlerine geri dönmeyi hem görevleri hem de kendilerini mutlu edecek bir yükümlülükleri olarak göreceklerdir. Yaşadıkları acı ve karanlık günlerde elde ettikleri deneyim ve bu savaş esnasında Büyük İtilaf Güçleriyle yaptıkları işbirliğinden çıkardıkları derslerle, yeniden kurulacak olan özgür Ermenistan'ın siyasi, sosyal, finansal ve eğitimsel gelişiminin sağlam temellerini atabileceklerdir. Yeni bir devletin bütün uzuvlarını en iyi şekilde oluşturacak ve sınırları içindeki herkes için, hatta daha dünkü katilleri için bile, gerçeğin kutsal ilkeleri olan bütün ırkların adalet, eşitlik, kardeşlik ilkelerini yaşama geçirecekler. Böylece, hem kendilerini, hem de bu görevde kendilerine güvenen Büyük Güçleri onurlandıracaklar. Bu görevle, dostların ve düşmanların saygısını, sevgisini kazanacaklar. Yaşayan, çalışan, acı çeken ve ölenlerin beklentilerini savunan özgür ve bağımsız bir Ermenistan, Tanrı'nın her şeye kadir kanatlarının altında refaha giden asil yolunda hiç sapmadan, daima ilerleyecek ve koruyucu güçlerin yardımlarını asla boşa çıkarmayacaktır.

III. Bölüm

Diyarbakır Şehri'ndeki En Önemli Şehitlerin Listesi

a. Konsolosluk Kesimi

Dr. **Vosgyan**, Majesteleri Konsolos Yardımcısının Fahri Tercümanı. Bütün ailesiyle birlikte - karısı [**Şamiram**], bir kız [**Virginia**] ve bir oğlan [**Hovannes**, 4]. Sadece 11 yaşındaki bir kız çocuğu **Eftimia** sağ kurtulabilmiştir. Bu kız çocuğu, yakın zaman önce **Memduh Bey**'den Sahag Taşçıyan adlı bir Ermeni tarafından 45 Lira ödenerek alınmıştır.

b. Din Adamları ve Entelektüeller

Piskopos **Mıgırdıç Çalgadyan** ve dokuz rahibi.

Piskopos **Vahan**, Arakelots Manastırı'nın başı.

Başpiskopos **Andreas Çelebiyan**, Ermeni Katolik ve onunla beraber üç rahip.

Muhterem **Hagop Andonyan**, Protestan rahip [ve eşi **Mariam**].

Ermeni Apostolik, Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan okullarından erkek ve kadın kırk sekiz öğretmen.

c. Hükümet Yetkilileri

Stepan Çıracıyan, Meclis'te mebus.

Circis Kazazyan. Vilayet Meclisi Üyesi [ve toprak sahibi].

Kaçador Dikranyan. Vilayet Meclisi Üyesi.

Dikran İlvanyan. Vilayet Tercümanı [ve İdadi'de (lise) öğretmen].

Samuel Hilmi (Süryani). Vilayet Birinci Kâtibi.

Garabed Çıracıyan, Habab [Nahiyesi] Müdürü.

[**Hosrov Çıracıyan**, Müdde-i Umumi Kâtibi (Başsavcı Özel Kalemi)]

Harutyun Minasyan. Posta Müdürü.

Filobbos Arpiaryan. Ziraat Bankası Müdürü [Harput'un yerlisi].

Melkon Sukyasyan, Ziraat Müdürü.

Hovsep Hakimyan, Bank-ı Osmani-i Şahane Kâtibi (İmparatorluk Osmanlı Bankası).

Boghos Tomoyan, Belediye Meclisi Üyesi [ve toprak sahibi].

Misak Şirigciyan, Belediye Meclisi Üyesi [ve toprak sahibi].

Harutyun Muradyan, Belediye Meclisi Üyesi [ve toprak sahibi].

Garabed Alyanak (Süryani), Belediye Meclisi Üyesi (banker).

Yusuf Papazyan, (Keldani) Belediye Meclisi Üyesi [ve toprak sahibi].

Rızkullah Çelebiyan, Temyiz Mahkemesi Üyesi.

Garabed Handenyan, Ceza Mahkemesi Üyesi.

Dikran Cirahyan, "Müdde-i Umumi" [Baş Savcı].

Garabed Natuk, Avukat ve Osmanlı Müzesi Temsilcisi.

Giragos Yenovkyan, Avukat [ve toprak sahibi].

Boghos Der Kaprielyan, Avukat [ve toprak sahibi].

Kevork Köroğluyan, Avukat [Liceli].

Albay Dr. **Artin Bey Helvacıyan**, [Baş Hekim] "Ser Tabib."

Yüzbaşı Dr. **Hovannes Terziyan**.

Yüzbaşı Dr. **Nişan Bakkalyan**.

Yüzbaşı Dr. **Avedis Bal Manugyan** (dişçi) [Antep'in yerlisi].

Hagop Hekimyan, eczacı.

Artin Aghegyan, eczacı.

d. Toprak Sahipleri, Bankerler, Tüccarlar ve Diğer Önemli İnsanlar

Kazazyan kardeşler ve oğulları, bütün aileleriyle birlikte.*

Mıgırdıç, **Giragos** ve **Mardig Turpencıyan** kardeşler ve oğulları, aileleriyle birlikte.**

Mıgırdıç ve **Harutyun Yegenyan**. Bütün ailesi. [toprak sahibi].

Garabed ve **Hacı Hagop Handenyan** [toprak sahibi, Pirejman bakır

madeninin hissedarı].

Hovhannes ve **Dikran Mendilciyan** [toprak sahibi ve tüccar].

Garabed ve **Minas Boyacıyan**.

Hagop Karanfilyan. [toprak sahibi]

Harutyun Muradyan [toprak sahibi].

Şükrü ve **Misak Şirigciyan** [toprak sahibi].

Aleksam Cenezyan [toprak sahibi].

*Bu bankerlerin 300.000 Lira değerinde kayıpları vardır.

** Bu bankerlerin 280.000 Lira değerinde kayıpları vardır.

e. İpek Üreticileri

Abdalyan kardeşler.

Mıgırdıç Terekeciyan.

Mardiros Attaryan.

Harutyun Boyacıyan.

[**Hagop Bakkalyan**.]

Hagop Kazancıyan.

f. Tüccarlar

Dikranyan kardeşler.

Karaşyan kardeşler.

Topalyan kardeşler.

Stepan Mattosyan.

Acemiyan kardeşler.

Hovannes, Hagop ve **Dikran Doncuyan**.

Boghos Kazazyan.

Bastacıyan kardeşler.

Kayseriliyan kardeşler.

Bazigyan kardeşler.

Krekoryan kardeşler.

Katibyan kardeşler.

Kalemkeryan kardeşler.

Mikhael Rumi (Suriyeli Katolik).

Mumcuyan kardeşler (Suriyeli).

Fethullah Hâkim (Keldani).

Budugyan Krikor ve oğulları.

Şukloyan Kardeşler.

Der Boghosyan Kardeşler [toprak sahipleri]

Hovsep Şirigciyan.

Parsegyan Kardeşler.

Dikran Andonyan.

Samuel Bundukyan.

Hovannes Voskericiyan.

Hagopyan Kardeşler.

Nacaryan Kardeşler.

Kasbaryan Kardeşler.

Amsih Sabagh ve oğulları.

Bedros Hâkim (Keldani bânker).

Yorghi Abacı (Rum).

Yusuf Kosti (Rum).

Sarraf Vasil (Rum banker).

Vb.. vb., vb.

Mardin'deki En Önemli Şehitlerin Listesi

Başpiskopos **İgnatos Maloyan** ve bütün **Maloyan** ailesi (Ermeni Katolik).

Piskopos **Hovhannes Vartabed Boduryan**, Ermeni Katolik.

Mıgırdıç Kahana Kalyoncuyan, Ermeni Katolik.

On yedi başka Ermeni papaz daha.

Uskof Selim Circis Hass, Protestan rahip.

Ölenler		**Sağ kurtulanlar**
İskender Âdem ve ailesi	11	2 kız, Marin, Josephine ve 5 yaşında bir erkek torun
Nahum Cenancı ailesi	6	2 kız Şefka ve Virgin
Hanna Cenancı	1	Karısı Muksiye

Amsih Cenancı	1	—
Elias Bahbosa ailesi	12	**Elias**
Hanna Kendir ailesi		**Cubir Kendir** ve karısı
Sahdo Kendir ailesi		—
Fethullah Kendir ailesi		**Fatoh**, 6 yaşındaki oğlu
Rafael Çerme ailesi	10	3 kız, **Bahiye, Nazliye, Cemil**
Sarkis Saidi ailesi		—
Beit Şallume ailesi	25	**Katrina, Yakub**
Beit Hailo ailesi	3	3 kadın, 5 çocuk
Beit Kaspo ailesi	6	**Josephine** ve 2 oğlan
Boghos Makboulle ailesi	40	**Emine** ve **Said**
Yusuf Karagoullah ailesi	5	**Jemail** ve **Katerina**
Said Karagoullah ailesi	1	Karısı (Kahire'de mülteci)
Joseph Khuzri	1	Karısı **Marie**
Brahim Şankhar	1	Baba, anne, karısı ve çocuklar
MuhteremCircis ve 2 kardeşi	3	Baba, anne, çocuklar
Aziz Kaço	2	—
Hanna Azruk	1	—
Selim Ubrani	4	**Ferid, Aziz** ve üç kızı
Usse Nahme	2	—
Beit Marina	2	—
Avedis Saati	1	Karısı Bağdat'ta, kızı Halep'te
Said Uşo	1	—
Rızkullah Hatoune	1	—
Beit Haja Yunan	1	Ailesi Halep'te
Beit Çurbaka ailesi	16	**Ladoys**, Kahire'de sığınmacı
Mansur Kalyoncu	60	**Habbo** ve 2 oğlan Kahire'de
Hanna Murkezeh ailesi	1	—
Beit Manadir ailesi	7	—
Beit Yogho ailesi	4	—
Beit Dokmak ailesi	4	Karısı hayatta.
Beit Âdem ailesi	2	Karısı hayatta.

Beit Hammal ailesi	3	Karısı hayatta.
Beit Dilenci ailesi	1	Karısı hayatta.
Beit Afrit ailesi	2	Karısı hayatta.
Beit Circis Susi ailesi	10	—
Beit Mertibit ailesi	4	—
Beit Nasri Katırcı ailesi	20	—
Beit Şoha ailesi	7	—
Beit Tüfenkçi ailesi	Hepsi	—
Beit Muldosi Kuheb ailesi		Kadınlar sağ kurtuldu.
Beit Apre Saigh ailesi		Hepsi —
Beit Mahmarbaşı ailesi	3	Kadınlar Halep'e sığındı.
Beit Usse Bahe ailesi	1	—
Davud Keço	Hepsi	—
Said Stambulli	1	Karısı ve çocukları hâla Mardin'de
Beit Kondagcı	2	—

Sadece Mardin şehir merkezinde yaklaşık 2.100 aile vardı (Ermeni Katolik ve Protestan). Kurtulabilen aile sayısı 100'ü zor bulur ve bunların hepsi de kayıplar yaşamıştır.

IV. Bölüm

Ek

Zorla Kürtleştirilenler ile her türlü kötü muameleye rağmen Ermeni kalmakta ısrar eden Ermeni aşiretleri hakkında ilave bilgiler:

İçinde bulunduğumuz zamanın ihtiyacını karşılamak adına; Diyarbakır Vilayeti'nin 1517'den itibaren Tatar-Türk egemenliğine girmesinden sonra, dinlerini ve inançlarını değiştirmek zorunda kalan bütün Ermeni aşiretlerinin kısa bir tarihini bu ek bölümde aktarmak istiyorum. Bunlar ancak bu şekilde ata yadigârı topraklarını kaybetmemiş ve ırklarının devamını sağlamışlardır.

Türkiye'deki bütün Kürt aşiretlerini ve Yezidileri (Şeytana tapanlar) [aynen] incelemeyi daha uygun bir zamanda yayınlayacağım bir tarih çalışmasına bırakıyorum.

İlk olarak, kitabımın tarih bölümünde sözünü etmiş olduğum aşiretlerden başlayacağım ve sonra diğerlerini ele alacağım.

1. RUSHDOUNIK. "Reşkotan" adıyla bilinen bu yerleşik Kürt aşireti, Buşeri bölgesinin kuzeyinde yaşar. Burası, Batman Suyu (Kaghert Nehri) ile Revdan Suyu (Arzon Nehri) arasında kalır. Reşkotan şu yedi alt aşirete bölünür: Kasıka, Darmanka, Şikaki, Bebucanka, Bundurka, Çaluka ve Piroka. Bu alt aşiretlerin yaşadığı birkaç köyü aşağıda sayıyorum: Salib, Dara-Bi, Dara-Baru, Zedia, Hajina, Lijak, Reshuk, Merina, Khelukan, Durbessan, Bolehd vb. Bunlar yayladadır ve toprakları çok bereketlidir. Sakinleri ya tarımla ya da koyun besiciliğiyle meşguldür. Kendi liderleri vardır. Aşiretin tüm erkekleri iyi at biner ve iyi nişancıdır.

Türk hükümetine asla asker vermezler ve her zaman yırtıcı, kavgacı olan

doğalarını bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Türk makamlarını sadece kâğıt üstünde tanırlar.

2. MAMIGONIANLAR, şimdi "Mamikan" aşireti olarak anılırlar ve Redvan Suyu'nun doğusunda ikamet ederler. Bir zamanlar, Arzen adında ve şimdi bir yıkıntı halinde olan surlarla çevrili bir başkentlerinin olduğunu söylerler. Burası Diyarbakır-Bitlis yolu üzerinde Redvan Suyu'nun (Arzen Suyu) doğu kıyısında bulunur. Burada toprak doğal olarak sulanır ve verimlidir. Sakinleri tarım ve koyun çobanlığıyla geçinirler.

Redvan Suyu üzerindeki köprünün kalıntılarına, tarih açısından bakılırsa eşsiz bir manzara görülebilir. Çok tuhaf bir tarzda inşa edilmiştir. İki ucunda tünel şeklinde karşılıklı olarak geçilebilen yollar vardır ve üzeri de kervan yolu olarak kullanılır. Bu köprü halen Mamikan Köprüsü olarak bilinir ve Silakher Köyü yakınlarındadır.

Mamigonian aşiretinin bir kısmı, Ermeni aşiretlerinin en büyük ve güçlüsü olan Halta'nın komşusu olmuş ve onunla birleşip karışmıştır. Diğer parçası ise inançlarını terk etmiş ve şimdi Kürt aşireti Mamikan'ı oluşturacak şekilde dönüşmeye zorlanmıştır.

Mamigonian kökenli Hop, Dussadek, vb. köyler komşuları Halta'nın desteğiyle Ermeni kalmayı başarmışlardır fakat Ermenice olan anadillerini kaybetmişlerdir.

3. ALYANLAR VE ALANLAR. Şimdi Alikan aşireti olarak anılırlar ve şu sınırlar arasındadırlar: Kuzeybatıda Reşkotan, batıda Buşeri, kuzey ve kuzeydoğuda Mamikan ve güneydoğuda Halta.

Alyan olarak anılan bir Kürt aşireti daha vardır. Nüfusu oldukça kalabalık olan bu aşiret Cebel-i Tur'un (Masios Dağı) güneyindeki Cezire bölgesinde yaşar. Bu aşiretin kırk köyü bulunur.

4. MAGWUİLER YA DA MOGWUİLERİN BÖLGESİ. Bunlar şimdi Motkan[1] Kürt aşireti adını taşımaktadırlar. Bu aşiret Adok'un (Toros Dağları) bir uzantısında yerleşiktir. Buranın yaylaları ağaçlık ve verimlidir. Sınırlar şöyledir: Kuzeyde Muş-Bitlis yolu, doğuda Bitlis-Zor yolu; güneyde Garzan aşireti ve batıda Sason.

Çok güçlü olan bu aşiretin her üyesi iyi at biner ve silah kullanır. Bitlis'e 1914 Mart ayında saldıran da bu aşirettir. Türk otoritelerini kentten çıkardıktan sonra kenti işgal etmişler ve on beş gün boyunca başarıyla yönetmişlerdir. Fakat sonunda Van'dan gönderilen daha güçlü bir kuvvet

1 Ç.N. Mutki.

karşısında pes etmişlerdir.

Bu olay, liderlerinden on üçünün ve başka bazı isyancıların Türk hükümeti tarafından ölüme mahkûm edilmesinden sonra ancak nihayet bulmuştur.

5. MASIOS DAĞLARINDAKİ ERMENİLER. Bu dağların eski sakinleri Ermeniler ve Süryanilerdi. Şimdi buranın adı Turabdin (Keşiş Dağları) olarak değişmiştir.

Ermeniler ve Yakubiler, Süryani Patrik İsmayel'in liderliğinde inançlarını terk ettiler ve Mahallemi adındaki Kürt aşiretini oluşturdular.

Deyrzaferan Manastırı'nın arşivine göre *"Patrik **İsmayel** Türk Sultanı tarafından İstanbul'a çağırıldı ve 'Şeyh **İsmail**' adını aldı. Orada çok itibar gördü ve memleketine bol hediyelerle döndü. Örgütlediği aşiretinin lideri oldu ve sonra da bütün düşmanlarını yok etti."*

6. ASHDIK VE HASHDIANK. Dicle'nin güney ve batı kıyılarındaki çok güçlü ve kalabalık bir Kürt aşireti olan Aşiti, Turabidin'in (Masios Dağları) kuzey ve doğu tarafında yerleşiktir. Dicle'nin kıyısında bulunan Hasankeyf'in köylerindeki mağara ve binaların duvarları üzerinde, haç oymaları gibi bazı işaretler görülebilmektedir ve kiliseler de vardır. Bazı diğer Kürt köylerinde de burada yaşayan insanların bir zamanlar Hristiyan olduğuna dair bolca kanıta rastlanır ve bunların Ashdik ve Hashdiank aşiretlerinden Ermeniler olduğuna inanmak için her türlü neden mevcuttur.

Aşiti aşireti Kürtleri atalarının "gâvur" olduğunu ve "Hak dine" (Muhammedi doğru gerçek inanç) sonradan geçtiklerini itiraf ederler.

Aşiti Kürtleri iki alt aşirete bölünmüşlerdir. Bunlar Heverki ve Bakşuri aşiretleridir. Aşiret üyeleri çiftçilik, hayvan ve şarap üreticiliği yaparlar. Çok iyi savaşçılardır fakat eşkıyadırlar ve Türk egemenliğini sadece sözde tanırlar.

7. YEGUEGHIATS (Kiliseler). Dour-Dor[2] adında kayda değer bir Kürt aşireti vardır. Bu aşiret sürekli olarak Diyarbakır, Musul ve Bitlis arasında gidip gelir. Dour-Dor iki kilise anlamına gelir. Bu, söz konusu insanların Yegueghiats kabilesinden Hristiyanlar olduğunu kanıtlamaktadır. Dour-Dor aşiretinin mensupları, büyükbaş hayvan besiciliği yaparlar ve çok miktarda katır sahibidirler. Yukarıda bahsi geçen üçille Halep arasındaki ticari nakliyatın efendisi bunlarıdır.

Dour-Dor aşiretinin üyeleri yumuşak başlı ve enerjik insanlardır [aynen]

2 Ç.N. Duderi aşireti.

diğer Kürtler onları *"Kürt gâvurlar"* diye anarlar.

8. HOUN. Bu yerleşik aşiret Palu'nun güney doğusunda Pala-Hovid'de (Kiraz Vadisi) yaşar. Orada, Murat Nehrinin doğu kıyısında Houn adında bir de köy vardır. Bu köy Palu'dan dört saat mesafededir. Houn aynı isimdeki aşiretin de yönetim merkezidir. Bu sözcüğün Ermeni dilindeki anlamı "Nehir geçididir."

Hafif bir Kürtçe karışmasıyla birlikte temelde Ermenice isimler taşıyan başka köyler de hâlâ vardır, şöyle ki: "Akrag," "Akarag," "Sera-Chour," "Sarı-Çur," "Budghik," "Budghik," [aynen], vb.

Bu aşiretin liderleri atalarının "gâvur" olduğunu ve sonradan "hak dini" kabul ettiklerini itiraf ederler.

9. SORA. Bitlis Vilayetinin Siirt bölgesinde yaşayan Sora adlı bir aşiret, bugün hâlâ aynı adı taşıyan bir Kürt aşiretiyle beraber yaşamaktadır.

10. GESS ve GUESSAN (Yarı ve Yarılar). Diyarbakır Vilayeti Çermik bölgesinde Guesse-Guiz (Hüzünlü) Köyü merkezli olarak yaşayan yerleşik bir Kürt aşireti vardır. Bu köyün sakinlerinin yarısı Ermeni, yarısı Kürt'tür. Burayla ilgili ilginç ve merak uyandıran bir özellik buradaki çoğu ailenin fertlerinin; yarısının Muhammedi ve yarısının da Hristiyan olmalarıdır. Ermeni papaz, hangi inançtan olduğuna bakmaksızın köydeki her aileyi düzenli olarak ziyaret edip çocukları vaftiz eder. Aynı zamanda aileleri her yeni yılda ve yortularda da ziyaret eder, evleri tuz ve ekmekle kutsar. Dahası herkesi ekmek ve şarap sunarak Kutsal Komünyona kabul eder.

Müslüman din adamı olan molla da aileleri ziyaret eder, sadece Müslüman erkekleri sünnet eder ve onlara Muhammedi inanç üzerine bilgi verir. Guesse-Guiz terimi (hüzünlü anlamına gelir) bu aşirete çok uygun düşer.

Bu aşiretin Kürtleşmiş olan daha büyük bir parçası şimdi Siverek'in Güney kısmında göçebe Kürt Karakeçili aşiretiyle birlikte oturur ve Gesan ismini taşırlar (Ermenice Yarılar anlamına gelir).

Bu aşiretin erkekleri, Karakeçililerinkilerle beraber, "Hamidiye" süvarilerinin 44. Alayını oluştururlar.

11. TAYAN. Aynı isimli bir Kürt aşiretiyle birlikte yaşayan bir Ermeni göçebe aşireti vardır. Bundan dolayı genellikle bu ikisinin de Kürt kökenli olduklarına inanılır. Her iki aşiret de Dicle'nin kuzey doğusunda Kardoukhi Dağlarındaki (Gortouadz) Silopi bölgesinde yaşar.

Sincar Dağları ve Dicle arasında sürekli mekik dokuyan Tayan aşireti, her yaz Van iline göçer ve sonbaharda büyük ve küçükbaş hayvanlarıyla birlikte geri döner.

Büyük Savaş'ın başlangıcına kadar, Cezire'den bir Ermeni papazı olan **Der Tateos** bu aşireti her yıl iki defa ziyaret ederdi. Biri baharda Van'a göç yolu üzerindeki Dicle'yi aşarlarken ve diğeri de sonbaharda kışlık evlerine dönüş yolundayken olurdu bu ziyaretler.

Yaptığı bu yıllık ziyaretlerde, **Der Tateos** çocukları vaftiz eder, evlendirme hizmetlerinde bulunur, ölüler için dua eder, ekmek hamurunu, tuz ve sürüleri kutsar, Kutsal Komünyonu yönetir ve herkese iki parça kutsanmış ekmek verirdi.

Diyarbakır'da ikamet eden ve 1895 Ermeni katliamlarından sonra Bağdat'a göçen Gesaria'nın [Kayseri] yerlisi dindar **Hagop Ağa**'nın bu münzevi adam **Der Tateos**'a görevini özenle devam ettirmesi için yıllık bir miktar ödeme yaptığını söyleme patavatsızlığını da göstereceğim.

12. DERSİM. Bu bölge Anti-Toros Dağlarının içindedir ve Fırat Nehri, Murat Nehri ve Keghi Suyu arasında kalır. Dersim'e; Ovacık, Kuzican, Mazgirt (Ermenicede Medzgerd), Kızılkilise, Pakh ve Hozat kazaları dâhildir ve sonuncusu bölgenin merkezidir. Dersim Türk hâkimiyetine resmi olarak 1848'de (Hicri 1264'te) girmiştir. İlk kaymakam Müsellim olarak bilinen yerlilerden biriydi ve Ovacık kazasını kendine merkez edinmişti. Hozat'ın, Dersim'in merkez kazası olması bölgenin vilayete dönüştürüldüğü 1881'de olmuştur. İlk vali, **Fikri Paşa** adında yerli bir Kürt'tü. O ve ondan sonra gelen iki vali, sürekli huzursuzluk çıkaran Dersim Kürtlerinden usanmış olan Türk hükümetine ikişer yıl hizmet ettiler. Vilayet, 1887'de (Hicri 1303'te) mutasarrıflığa dönüştürüldü ve Mamuretülaziz Vilayetine[3] bağlandı. Bununla beraber, Dersim onur kırıcı Türk hâkimiyetine hiçbir zaman boyun eğmedi ve hep düşmanca bir tavır aldı.

Dersim'in antik çağlarda Büyük Ermenistan'ın dini merkezi olduğuna dair kanıtlar vardır. Herhalde bu kadar çok rahip ve rahibe manastırının olduğu başka bir Ermeni bölgesi daha yoktur. Dersim Vilayetinde antik dönemlerde inşa edilmiş 26 manastırdan sadece 10'undan bahsetmek kâfidir.

(1) Surp Medzn Nerses Pontiff Manastırı. Büyük Aziz **Nerses**'in mezarı, bir Rum köyü olan Ki'nin yakınındaki bu manastırda bulunur. Büyük Aziz **Nerses**, Aziz **Krikor Lusavoriç**'in (Aydınlatıcı **Aziz Gregor**) torunudur.

(2) Surp Giragos Manastırı, Kur Köyünü çevreleyen yamaçlarda inşa edilmiştir.

(3) Surp Kevork Manastırı, Yergna köyünde inşa edilmiştir.

3 Ç.N. Elazığ.

(4) Çarçaranats Lusavoriç Manastırı, Mercan Geçidi'nde inşa edilmiştir. Manastırda bulunan zindan, Aydınlatıcı Pontiff Aziz Krikor'un zulme uğradığı yerdir.

(5) Surp Nigoghos Manastırı, Putaraj köyündedir.

(6) Surp Boghos Manastırı, Çahurmun köyündedir.

(7) Surp Garmir Manastırı, Garmir köyündedir.

(8) Surp Şoga Manastırı, Şoga köyündedir.

(9) Medz Lusavoriç Manastırı Sebuh Dağı'nın eteklerindedir.

(10) Surp Luys Manastırı, Sub Lus Dağı'nın tepesine inşa edilmiştir, vb.

Tüm bu kanıtlar Dersim bölgesinde bir zamanlar çok sayıda Ermeni'nin yaşadığına işaret ediyor. Birçokları Dersim Kürt aşiretlerinin aslında Terçan aşiretinden gelen Ermeniler olduklarına inanır. Bunu kanıtlamayı konunun daha ehliyetli otoritelerine bırakıyorum. Bu kitapçığın yazarı olarak, en ünlü Dersim Kürt aşiret reislerinin ellerinde bulunan Ermeni Krallığının taçlı ipek bayraklarını öpüp, onlara sarıldıklarını görmüşlüğüm olduğunu söylemeliyim. Bu yadigârlar, atalardan kalma en değerli eşyalar olarak büyük bir özenle korunmaktadır.

13. HALTA. Nüfus olarak en kabalık ve güçlü aşiret olup, mevcudiyetini, ulusal gelenek ve göreneklerini günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır. "Melik" Kaloyan (Kalusdyan) ailesi, bu aşiretin üyelerine her zaman sağduyulu ve demokratik bir şekilde rehberlik etmiştir.

Halta aşireti 1830'dan 1850'ye kadar dini fanatizmin ve **Şeyh Celaleddin**'in çetelerinin kurbanı olmuştu. Ayrıca bundan başka iki kez de zalim ve gaddar Bedirhanların liderliğindeki Bohdan[4] Kürtlerinin, onları İslam'a döndürmek maksatlı saldırılarına maruz kalmışlardı. Buna karşın Haltalar ilk iki saldırıyı büyük kayıplar verdirerek geri püskürtmeyi başarmıştı. Fakat **Bedirhan Paşa**'nın amcası **Yezdan Şer** liderliğindeki üçüncü saldırı, Melik Mahdesi **Kalo Kaloyan**'ın, aşiretini işgal dehşetinden korumak için çapulculara hediyeler ve para sunmak şeklindeki akıllıca politikasıyla savuşturulmuştur.

Yazar; 1877'de **Yezdan Şer** ve **Bahri Bey**'in (**Bedirhan**'ın oğlu) 10.000 Bohdan Kürt'ünü toplayıp Halta'ya gelişini, aynı isimdeki kabileye egemen oluşunu ve Alikan Kürtlerine de saldırıp, onları yok edişini anımsar.

Halta, birbirleriyle ve ana aşiretle tamamen uyum içinde yaşayan şu üç alt aşirete bölünmüştür;

4 Ç.N. Botan: Cizre ve çevresi.

(1) Mamigan, bunlar yarı Ermeni yarı Kürt'tür.

(2) Pencinari, çoğunluk Kürt ve gerisi Ermeni'dir. Bu alt aşiret, kendilerinin türedikleri Haltalarla yakın iletişim içindedir.

(3) Bamerd. Bu alt aşiret de yarı Ermeni yarı Kürt'tür ve Redvan Suyu'nun ağzına yakın bir yerlerde yaşar. Su buradan başlayarak Dicle'ye ve oradan da Bohdan Suyu'na (Gindridis Nehri) katılır.

Halta aşiretinin merkezi Redvan Suyu'nun kıyısındaki Redvan'dır. Kireç taşı ve kayalardan yapılma surları vardı, fakat şimdi tamamen yıkıntı halindedir. Haltalar Türk devletine vergi ödemeye 1870'te başlamışlardır. Başlangıçta, 20 yaşın üzerindeki her erkek haraç denen yıllık bir vergi ödemek zorundaydı. Köylerinden bazıları şunlardır: Khanuk, Silekher Dousha, Mrdesi, Bumbaruk, Aşağı ve Yukarı Soulan, Miluka, Khundouk, Jumsarib, Arenz, Zakhoran, Benarin, vb. Her köy aşiret lideri **Melik**'in altında oluşan bir tür mecliste konuşacak bir reise sahiptir. Aşiretin bütün meselelerinde kararları bu meclis verir.

Şimdiye kadar; Halta aşiretinin Cezire, Sincar, Urfa ve Maraş'ta bulunan bazı kolları uzun süre önce çeşitli anlaşmazlıklar ve diğer olaylardan dolayı sürülmüşlerdir. Bunlara boyun eğdirilmiş ve Müslüman inancını kabul etmeye zorlanmışlardır.

Halta aşireti, Ermeni kökenli olmasına rağmen, ana dilini yitirmiştir ve şimdi Kürtçe konuşur. Bununla beraber şu da kayda değerdir ki, Amerikan misyonerleri ile Ermeni Miatsyal[5] Cemiyeti, Redvan ve Hop köylerinde okullar açmıştır ve bu sayede 30 yaşının altındaki herkes bugün Ermenice bilmektedir.

14. Kısmen Ermeni ve kısmen Kürt olan başka birçok aşiret daha vardır:

(a) Silvan bölgesi. Merkezi Mufarghin'dir[6]. Burada Sulev ve Zuruka olarak bilinen iki büyük aşiret vardır. Bu iki yerleşik aşiret, Kürt köyleri dışında Ermenilerce yerleşik ve toprakları da onların mülkü olan altmış dört büyük kasabaya sahiptir.

(b) Buşeri bölgesi. Burada Sunuka ve Receban aşiretleri vardır. Bunlar; Kürt köylerinin yanı sıra tümü Ermeni toprak sahiplerinden oluşan yirmi beş kasabayı daha işgal eder. Ermeni Miatsyal Cemiyeti ve Ermeni Genel Hayırseverler Birliği bu bölgelerde yeni kuşakların Ermenice konuşmalarını sağlamak için okullar açmışlardır. Genel olarak, neredeyse Kürt aşi-

5 Ç.N. Birlik.
6 Ç.N. Meyyafarikin.

retlerinin tümünün önemli sayılarda Ermeni mensuplarının olduğunu da söylemek gerekir.

Kürtçe konuşan bütün bu aşiretlerde, kilise hizmetlerinin tamamen eski klasik Ermeniceyle verildiğini söylemeye herhalde gerek yoktur.

Sözlerimi, yukarıda sözü edilen aşiretlerin geleneklerinin, adetlerinin, alışkanlıklarının şu ana kadar, bunların Ermeni kökenli olduklarını kanıtlamaya yetecek bolca delil sunduğunu ve bu aşiretlerin dinlerini, inançlarını zorla ve baskıyla kaybettiklerini ifade ederek noktalıyorum.

Bu ifadelerimi desteklemesi bakımından, bahsi geçen aşiretlerin bazı ilginç özelliklerini bunların geleneklerine dayanarak burada aktaracağım.

(1) Dersim, Badukan, Bekiran, Reşkotan, Mamugan, Alukan, vb. aşiretlerde şöyle isimler vardır: "Mala-Mutran" Piskopos ailesi; "Mala Keşe" Papaz'ın ailesi; "Mala Muço" Mıgırdıç ailesi; "Mala-Kalo" Kalusd ailesi; "Mala-Suho" Sahag ailesi; "Mala-Muko" Melkon ailesi; "Mala-Mikho" Mikael ailesi; "Mala-Suko" Serkis ailesi; "Mala-Ono" Hovannes ailesi; "Mala-Tukho" Toukhman ailesi; "Mala-Sumo" Simon ailesi; "Mala-Fullah" Christian ailesi, vb.

(2) Kadınlar ekmek hamurlarını hazırlarken, mayalanmadan sonra hamurun hazır olduğunu gösteren haç şeklinde iki kıvrım oluştururlar. Bu sadece Ermenilerde görülen eski bir gelenektir. Yukarıda bahsi geçen Kürt aşiretlerinin kadın ve erkeklerinin çoğu gün doğumunu ya da şimşek çaktığını gördükleri zaman haç çıkarırlar ve "Sos-Krisdos" derler (Hisous Kristos – Yüce İsa).

(3) Dolunayda ve ayın ilkdördün safhasının bazı zamanlarında bebekler hasta düşerler ve kirpikleri ağrır. Kürt anneler geleneksel olarak onların alınlarına, göğüslerine ve sırtlarına siyah bir haç çizerler, onlara göre bu kem gözden ve şeytanın kötülüklerinden korur.

(4) Yılbaşı gecesinde (Ermeniler ve Kürtler "Lole" diye adlandırır), insanların nehir ya da bir pınar başına gidip soğuk sula yıkanmaları gelenektir. Bunun **(a)** Merhametli Tanrı'nın su yerine altınla dolduracağı ve oradaki herkesin iyi bir geleceğe sahip olacağına; **(b)** o anda yıkanan herkesin temiz kalacağına ve hastalıklara yakalanmayacağına inanılır. Bu da Ermenilere ait bir gelenektir.

(5) Paskalyada Kürtler yumurtaları kırmızıya boyarlar ve onlarla oynarlar. Bu Kürtlerin taklit ettiği tamamen Hristiyanlara özgü bir gelenektir.

(6) Sadece bu ekte bahsi geçen Kürtler değil, aynı zamanda Zaza Kürtleri olan Teruka ve Neribler de haşlanmış mısıra "Cherpos", kurutma-

ya "Aghpin" ve üzüm-sıkmaya "Hedzan" derler. Tüm bu sözcükler saf Ermenicedir.

(7) Özelde yukarıda sözü geçen aşiretler ve genelde de hepsi, Ermenilerin kutsal yerlerine, özellikle de Muş'taki Dera-Çengelli (Çanlı Manastır) dedikleri Surp Garabed Manastırı'na ve Khana-Poutuke Manastırı'na (İyi Şans Manastırı) büyük saygı gösterirler. Kürtler bu yerleri tıpkı Ermeniler gibi aynı ruhla ziyaret ederler ve aynı inançlarla adaklarını sunarlar.

İp cambazları, yılda bir kez, hem Ermeni, hem de Kürt köylerini ziyaret ederler. Kürtler bu gezgin ip cambazlarına "Palawane Khana Poutuke" (İyi Şans Cambazları) derler. Bu cambazlar kollarının altında Surp Garabed'e özgü belli bir tılsım-muska taşır. Ermeniler gibi Kürtler de cambazlar ip üstünde dans ederlerken onları koruyan Aziz **Garabed**'in mucizevi gücüne hayret ederler.

Kürt erkekleri ve kadınları, Surp **Garabed**'in mucizevi etkilerine ve onun gücüne dua anlamında türküler söylerler.

Kürt kızları, Ermeni güzelleri gibi aynı inançla hayal kurar ve kendilerine yiğit sevgililer bulabilmek için Surp **Garabed**'in yardımı için dua ederler.

Kürtler; şimdiye kadar hep Aziz **Garabed**'in üzerine yemin etmişler ve manastırların tahsildarlarını hiçbir zaman reddetmeyip, adak ve bağışlarda bulunmuşlardır.

Gerekli kanıtları toparlamak için bu anlatılardaki yerler ve müzeleri dolaşmak gerekir, tarih kendisini bir daha tekrar etmez, değil mi [aynen]?

1895 yılında, Anadolu'nun altı Ermeni vilayetinde yaşanan korkunç olaylar herkesin anılarında hâlâ çok taze ve canlıdır. Halep vilayetindeki birçok köy ve kasabada, kısmen de Belejik bölgesindeki her Ermeni ferdi Türklerin baskıları, zorbalıkları ve dindaşları olacak bu insanların katliamları ve dehşet uygulamaları altında Muhammedi dini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Erkekleri çoktan sünnet olmuş bu Ermeniler, 1896'da Sultan'ın gerekli fermanlarını da almış olarak bölgeye gelen Britanya Elçiliği'nin Siyasi Danışmanı Mr. **Fitz Maurice**'nin destek ve koruması sayesinde şimdi yeniden önceki inançlarına döndüler.

Ayrıca, Diyarbakır vilayetinde aynı alçakça yollardan Muhammedi dini kabullenmek zorunda bırakılan yaklaşık 30.000 kadar Ermeni daha vardı. Onlar da Diyarbakır Britanya Konsolosluğu'nun çalışmaları sayesinde eski inançlarına dönmeyi başarmışlardır. Konsolosluk burada İstanbul'dan alınan fermanlarla, kitabın yazarının başkanlığında bir misyon oluşturmuştu.

1914 ve 1918 yılları arasında bütün dünyayı büyük felaketin sarstığı dönemde, Türkiye adlı cehennemde, bir milyondan fazla Ermeni'nin zalim Türklerce katledildiğini, kalpleri dağlayan olayların bugüne kadar hiç gerçekleşmeyen barış umutlarına rağmen sürdüğünü belirtmek zorunludur. Hayatta kalanların bir kısmı, Muhammedi dini kabullenmiştir ve şimdi katillerinin dehşeti ve zorbalığı altında yaşamak zorundadırlar. Küçük ve zayıf ulusları korumayı kalpten isteyen İtilaf Güçleri, bu gaddar Türklerin bütün Ermeni ulusunu imha etme planlarını gerçekleştirmesinden korkmazlar mı?

(8) Dersim'deki yadigârların dışında, yazar, yukarıda adı anılan Kürt aşiretlerinden birinin meşhur reisinin elinde bulunan Pakraduni hanedanının tacını ve ipek bayrağını görüp öpmek için ikinci bir fırsata daha sahip olmuştur. Birkaç yıl önce, yazar tarafından bu kutsal emanetleri almak için birkaç yüz liralık teklifte bulunulmuş, ancak yarı-barbar ama akıllı ve ileri görüşlü bu aşiret reisi teklifi şu kehanetle reddetmiştir; *"Despotluğun ortadan kaldırılacağı günler gelecektir; zulüm ve baskı kaybolacak ve din serbest olacaktır. O zaman bu kutsal emanetlerle kendimin bir Ermeni kralının soyundan olduğumu kanıtlayabilir ve atalarımın hanedanını yeniden başlatabilirim."*

Bu bağlamda, biz Ermenilerin bireysel olarak çok itinalı ve ileri görüşlü bir tarzda yaklaşmamız gereken, geleceğe yönelik çok hassas görev ve sorumluluklarımızın olduğunu belirtmekte fayda görüyorum. Bizim, Ana Kilise ve Ana Vatanın kollarına kendilerini atma fırsatını endişe içinde beklemekte olan etrafımızdaki bütün toplumlara ve ırklara örnek olabiliriz.

SON

II. KİTAP

Esther Mugerditchian

Türk Tuzaklarından

Bir Ermeni Ailesinin Kaçış Öyküsü

Önsöz

Aşağıdaki öykü, 1896'da Britanya Şark Konsolosluk Hizmetleri bünyesinde çalışmaya başlamış ve 1904'te Britanya'nın Diyarbakır Konsolos Yardımcılığı görevine atanmış bir Ermeni rahip olan Mr. **Thomas Mugerditchian**'ın eşi tarafından yazılmıştır. Mrs. **Mugerditchian**'ın öyküsünün tam bir itimada layık olduğunu teyit edecek birçok sağlam şahitler vardır. Türk'ün sicili kâfi derecede iyi bilinir; Ermenistan'da yaptığı tiksinti verici işler, modern tarihteki başka herhangi bir olgu kadar belgelidir.

Başka kaynaklardan da Türkiye'nin bu mutsuz ülkedeki sicilini lekeleyen korkunç suçlarını teyit eden işaretler gelmektedir. Mrs. **Mugerditchian** ve ailesi Kürt kıyafetleri giyerek Rusların elindeki topraklara kaçmayı başarmışlardır. Şu anda Mısır'daki Britanya makamlarına hizmet eden kocasına, tüm hikâyesini Tiflis'ten gönderebildi. Bu küçük kafile kuzeydoğu yönünde kaçarken, diğer Ermeniler Britanya güçleri tarafından yeni ele geçirilmiş olan Bağdat yolundaydılar. Diğerleri kendi hikâyelerini anlatacaklardır fakat Mezopotamya Birliklerinde akredite muhabir olarak görevli Mr. **Edmund Candler** 21 Haziran 1917 tarihli *The Times*'ta Ermenistan'ın diğer bölgelerinde Türkler tarafından yapılan insanlık dışı mezalimin birçok benzer örneğinin olduğunu kaydetmiştir.

Mrs. **Mugerditchian**, Almanların ancak suça iştirak olarak tanımlanabilecek vurdumduymaz tavırlarını anlatıyor. Mr. **Candler** da Alman subaylarının Halep ve Resulayn'da nasıl kıtlık, cinayet ve ölüm hayaletleriyle yan yana tehditkâr hareketler içinde olduklarını anlatır. Bunların parolaları "*müdahale etmek saygısızlıktır*" olmuştur. Tüm bunların zihnimizde uyandırdıklarıyla fark ediyoruz ki medeni insanlığın birleşik güçlerinin kendilerini yere sermesini bekleyen hırslarıyla diğer canavarlar dünya üzerinde

dışarıdaydı.

Bağdat'ta ve diğer yerlerde elde edilenlerle beraber Mrs. **Mugerditchian**'ın yalın cümleleri, Türk hükümetinin lanetli ve cevaplanamayacak suçunu ortaya koymaktadır. Bu suçun cezasını Alman müttefikleri onlarla paylaşmak zorundadır.

İnsanoğlunun, son üç yılın tarihi olaylarının gün yüzüne çıkardıklarını unutmasına izin verilmemeli. Bir insan bir kızgınlık anında sonradan affedilebilecek bir suç işleyebilir ama Türk bu azgın kariyerini geçtiği her yerde arkasında bir kan izi bırakarak yüzyıllardır sürdürüyor. Almanlar ise son üç yıl içinde Türklerle aralarındaki ittifak kadar tabii bir ittifakın asla olamayacağını göstermiş oldular.

İnsanoğlu aşağıdakilere benzer kayıtları okumaya devam etmek zorundadır. Ancak böylece kötülüğün aramızda dolaştığına dair kalıcı bir farkındalık sağlanabilir.

Giriş

Harput ve Diyarbakır'ın hayatta kalmış Ermenilerine:

Türkiye denen cehennemden mucizevi bir şekilde kurtulmayı başarmış ve bugünkü mezalime şahit olmuş kişilerden biri olarak, Türklerin alışılmış yalan yollarıyla gizli kalmasına uğraştıkları ama benim şahit olduğum her şeyi anlatıyorum.

Bütün gördüklerimi, hissettiklerimi; vurulmuş, acı çekmiş bütün Ermeni şehitlerini ve şiddete maruz kalmış bütün kız kardeşlerinin bana anlattıklarını sana yazıyorum. Kelimeler; ne Harput'un ve Diyarbakır'ın entelektüel insanlarının, Ermenilerin katledilmesinde uygulanan - yakma ve kırbaçlama - barbarlıklarını layıkıyla tasvir etmem için yetiyor ne de kutsal yerleri nasıl yıktıklarını ya da kirlettiklerini anlatmama.

Ama bu ölen kişiler kahramanca bir sona ulaştılar. İçlerinden bazıları ellerinde eski model bir tüfekle kendilerini korumaya ve onurlarıyla ölmeye çabaladılar. Harput ve Diyarbakır etraflarındaki tüm bir bölgeyle beraber çöle döndü. İnsan yaşayan tüm köyler yakıldı. 10-12 yaşlarının üzerinde hiçbir erkek Ermeni kalmadı. Çoğu da İslam dinine dönmeye zorlandı.

Bu not defterinin yayınlanması, Türkler tarafından yapılan zulümlerle ilgili ancak yüzeysel bir fikir verebilir. Amerika'da veya başka yerlerde yaşayan Harputlu ya da Diyarbakırlı tüm insanların bilincine ve iyi niyetlerine hitap etmek ve onların ilgisini bu dulların ve yetimlerin üzerine çekmek isterim. Sağ kalanlara mali destek sağlamaya çalışan hayır kurumlarına destek için yapabileceklerinin en iyisini yapmalarını rica ederim.

"Yüzbinlerce şehidimiz için duyduğunuz hıncınızı kalplerinizde yaşatın" çağrısı onların bir Ermeni hanım ile sizlere gönderdikleri mesajdır.

Esther Mugerditchian

Türk Tuzaklarından

Sevgili eşim –

Türkiye'nin savaş ilan etmesinden önce sen çoktan yabancı topraklardaydın. Rus-Ermenilerinin deyimiyle Türkiye olarak adlandırılan cehennemden kaçmıştın. Beyrut'tan denize açılmandan bir saat sonra, İstanbul'dan senin tutuklanman için kesin emir gelmişti ama artık çok geçti.

Diyarbakır'daki hükümet tercümanı **Cevanyan Dikran Efendi**'nin, Prof. **Tenekeciyan** aracılığıyla bize verdiği bilgilere göre; Diyarbakır'daki Britanya Konsolosluğu'nda arama yapılmıştı. Buradaki evimizin de aranması kuvvetle muhtemel olduğu için gerekli önlemleri aldık ve tüm İngilizce kitapları, Kraliyet Ailesinin resimlerini, senin imzanı taşıyan şüphe uyandırması muhtemel tüm mektupları yaktık.

Sana olabildiğince yalın bir şekilde ailemizin ve tüm Ermenilerin tecrübe ettiği, bugün bile hatırladıkça korktuğumuz olayları çeşitli başlıklar altında özetleyerek anlatmaya çalışacağım.

Seferberlik Sırasında Ermeniler

Her sınıftan Ermeni, bütün fiziksel ve zihinsel güçlerini satışa çıkartıp, tüm zenginlik kaynaklarıyla donatarak Türk hükümetine ciddi anlamda destek olmuştu.

Ermeni gençleri askere yazıldılar ve orduda imrenilecek bir yer edindiler. Bunların kendilerini feda ederek orduya hizmet etmelerine karşın, Türk askerleri onlarla barışık değildi.

Aşağıdaki olay anmaya değerdir. Şiddetli muharebelerden birinde **En-**

ver Paşa, dürbünüyle savaş alanını izlerken cesurca savaşan dört adam fark eder ve onları cebindeki defterine not eder. Muharebe kaybedilmiştir. Akşam Türk komutanı yenilgisinin nedenini askerlerine yüklüyor ama o dört kahramanı çağırıyordu. Yanına geldiklerinde şaşırarak onların Ermeni olduklarını gördü. Onları bir aferin ve her birine üçer mecidiye para mükâfatı vererek ödüllendirdi.

Harput'taki Alman Konsolosu

Kapitülasyonlar kaldırıldığında Ermeniler korkmuştu. Dükkân sahipleri mağazalarını korkudan titreyerek açıyor, sabırsızlıkla günün batmasını ve kapatmayı bekliyorlardı.

Alman Konsolosu, başka iki Alman memurun refakatinde ve Alman misyoner Mr. **Ehemann**'ın rehberliğinde tüm pazar yeri semtini ziyaret etti. Amerikan misyonerlerine ait Fırat Koleji'ni[1] ziyaretinde, salonda Ermeni genç erkeklerden oluşmuş kalabalığı görünce bir dakika kadar şaşkın kaldı. Okul Müdürü kendisine yaklaşıp; *"İngilizce biliyor musunuz?"* diye sorduğunda kısa bir duraksamadan sonra, *"Amerikan dilini konuşabiliyorum"* diye yanıtladı. Sonra Türk subaylarına dönüp; *"Askerlik çağındaki genç adamların hâlâ sokaklarda oyalanmasına şaşırdım. Okulun tüm öğrencileri etkin görev için uygun ve binaları da askeri baraka olmaya çok yaraşır"* dedi.

Birkaç gün içinde binalar kamulaştırıldı. Mr. **Riggs** yaşam alanlarına dokunulmaması için başvurdu fakat ricası geri çevrildi. Hemen Amerikan Konsolosu'na başvurdu.

Amerikan Konsolosu Mezra'dan[2] geldi, okul binalarını mühürledi ve geri döndü. Ertesi gün **Kazım** ismindeki kana susamış Türk subayı mühürleri kırdı. Amerikan Konsolosu yaşananları İstanbul'a telgrafla bildirdiğinde, *"Şu an hiçbir şey yapamayız, tüm okullarımızla ilgili aynı sorun yaşanıyor"* cevabını aldı.

Hükümet bedel (askerlik hizmetinin bedeli olarak ödenen para) istemeye başladı ve Protestan Ermenilerin Oditoryumunu askeri amaçlarda kullanılmak üzere talep etti. Mr. **Riggs** okul binalarını gönüllü olarak bu amaç için verdi. Fakat en sonunda kilise de müsadere edildi ve hastane olarak kullanılmaya başlandı.

1 Ç.N. Harput Amerikan Koleji.
2 Ç.N. Mezra, şu anki Elazığ kentinin eski adı.

Türk ahali, kapitülasyonların lağvedilmesinden çok memnundu ve açıkça; *"Şimdi bağımsız bir yönetime kavuştuk ve kendi evimizin efendileri olduk. Canımız ne isterse onu yaparız"* diyorlardı.

Ermeniler tamamen baskı altına alınmıştı ve bir önseziyle yaklaştığını bildikleri facia karşısında moralleri bozuluyordu.

Amele Taburu

Ermeni askerlerin tümü şehir dışındaki tarlalarda Amele Taburu adı verilen birlikleri oluşturmak üzere toplandılar. Bunlar hükümet binalarının ve yolların inşa edilmesinde çalıştırılacaktı. Başlangıçta gerektiği gibi bir muamele gördüler, fakat şartlar adım adım ağırlaştı.

Harput'tan 4 km. uzaklıktaki Habusi köyü yakınlarında çalışan 20-21 yaşlarındaki gençlerden oluşmuş grubun Mezra'daki "Kızıl Saray"a götürüldüğü ve yol boyunca dövüldükleri rapor edilmiştir. Aralarında Profesör **Tenekeciyan**'ın bir binada aç ve susuz tutulan oğulları da vardı.

Zavallı çocuklar, Mr. **Ehemann** olayı duyup onlara camdan atılmak üzere biraz su göndertene kadar *"Su, su"* diye çığlık atmışlardı.

Diyarbakır'a nakledilecekleri gün kapının önünde ellerinde değneklerle, dışarı çıkacakların kafalarına ya da boyunlarına dört kez vurmak üzere – bu onları yere düşürebilirdi – bekleyen iki asker vardı.

Mr. **Çatalbaşyan Hovannes**, oğulları **Nuri**'nin gidişini görmek için yanında ailesi olduğu halde gelmişti. Anne ve baba çocuklarının kafasına inen dört sopa darbesine şahit oldular. Yüzü ölü gibi solmuş olan oğul annesine *"Babam benim için bir şeyler yapabilir mi?"* diye ağlayarak seslendi. Anne ise hiçbir cevap veremedi, fenalık geçirerek gözyaşları içinde kaldı.

Hüseynikli bir genç adam, nasıl dörder dörder bağlandıklarını, süngü takmış jandarmalar tarafından kuşatıldıklarını ve iki saatlik askeri yürüyüştün sonra pantolonuna sakladığı bir jiletle ipleri keserek nasıl kaçtığını anlattı.

Hüseynikli Terzi **Nişan**, altı saatlik yolculuktan sonra, birliğe kumanda eden subay olan **Kazım** adlı kana susamış canavarın derhal "sıraya geçin" emrini verdiğini ve onun bir işaretiyle de üzerlerine ateş açıldığını anlattı. Emir yerine getirilmiş ve 1.700 genç adam cansız yere serilmişti. Kısa bir süre sonra; *"Sağ olanlar ayağa kalsın"* diye bağırmıştı. Sultan'ın sahte bir ceza ertelemesiyle kandırılan 120-130 kişi ayağa kalkmış ve ikinci kez

bu zavallıların üzerine ateş açılmıştı. Aynı çağrı bir kez daha yapılmış, bu sefer kimse yerinden kımıldamamıştı.

Ardından jandarmalar ölüleri süngülerinin ucuyla tek tek kontrol etmişlerdi. Hâlâ hayatta kalmış olanlar kaçmaya çabalamış fakat çoğu vurulmuştu. Sadece birkaç kişi canlı kurtulmayı başarmıştı.

Hapishanedeki Zulüm

Aşağıdaki isimler zulümlerde büyük etkinliği olan Türk devlet görevlilerine aittir:

Zabit Bey, Mezra Valisi, Mamuratülaziz Vilayeti;

Vehbi Bey, Kolordu Komutanı;

Ferid Bey, Alay Komutanı;

Reşid Bey, İl Polis Müdürü;

Ali Rıza Efendi, Harput Polis Komiseri (Kana susamış bir adamdır.);

Asım Bey, Harput Kaymakamı ve

Şevki Bey, Harput'ta Jandarma Yüzbaşısı.

Fırat Koleji'nin en etkili öğretmenlerinden Profesör **H. Bucikanyan**'ı 1 Mayıs 1915'te jandarmalar eşliğinde hapishaneye giderken gördüm. Jandarmaların bazıları onun kitaplarını taşımaktaydılar. Az bir süre sonra Mr. **Aşur Yusuf**'la Profesör **G. Soghikyan**'ı da aynı şekilde gördüm. Bu esnada oğlum **Yervant** soluk soluğa içeri girdi ve *"Ermeni Papazı **Dervartan**, Profesör **Tenekeciyan** ve diğer itibarlı adamlar ya tutuklandılar ya da tutuklanacaklar. Bütün şehirde de arama yapılacakmış"* dedi. Sana, **Ali Rıza Efendi**'nin bu berbat günler boyunca cellat gibi davrandığını söyleyeyim.

Çocuklarımı etrafıma topladım ve hep beraber hapsedilenler ve bütün Ermeni ulusu için dua etmeye başladık. Sokaklarda hiçbir erkek görünmüyordu; neredeyse hepsi hapisteydi. Polis makamları sık sık bırakılacaklarını açıklıyordu, ama hapiste uzun süre kaldılar.

İlk üç hafta boyunca durumları iyiydi, pencerelerden işaretlerle iletişim kurmalarına ve akrabalarına selam göndermelerine izin veriliyordu. Yetişkinler sokaklarda görünmeye korktuğu için, bizim küçük Arsen onlar için iletişim aracı görevi yaptı.

Sonra terör günleri başladı: Profesör **Tenekeciyan**, Profesör **Bucikanyan** ve Papaz **Devartan** işkence ve kötü muamele gördüler. Bazı sırları söyletmek iddiasıyla, bunları baş aşağı asıp saçlarını, bıyıklarını yoldular,

penselerle vücutlarını parça parça kopardılar. Mahpuslar, yardım için nafile çığlıklar atıyorlardı.

Burada Profesör **Tenekeciyan**'ın çektiği işkencelerin ayrıntısını anlatacağım. Profesör **Soghikyan**'ın anlattığına göre sakal ve bıyıklarını o kadar acımasızca yolmuşlardı ki otuz yıllık arkadaşı olmasına rağmen gördüğünde onu tanıyamamıştı. Katlandığı kırbaçların ise bir sınırı yoktu. Ellerini ve ayaklarını presle kırmışlar, penseyle tırnaklarını sökmüşler, yaralarına tuz basıp sudan kaynamış yumurtaları alıp koltukaltına koymaya ve soğuyana kadar orada tutmaya zorlamışlardı. Çatıdan baş aşağı asıp gün boyu dövmüşler, sekiz gün boyunca kanalizasyonun içinde ayakta durmaya zorlamışlar ve üç saat boyunca baş aşağı şekilde bir tuvaletin içine asmışlardı.

Hapishanenin dışındaki insanlar içerde ne olup bittiğini sadece duvarlardan dışarıya kadar gelen çığlıklar ve inlemelerden anlayabiliyorlardı, tutuklular açlığa terk edilirken onlara getirilen yiyeceklerse genellikle gardiyanlar tarafından tüketiliyordu.

Profesör **Tenekeciyan**'a tehditle aşağıdaki gibi bir belge imzalatılmaya uğraşılmıştı: *"Beş yaşındaki çocuklardan yetmiş beş yaşındaki ihtiyarlara kadar bütün Ermeni milleti ihtilalcilerden oluşur ve Ermeniler Türk erkeklerini tüfekle, kadınları ise usturalarla katletmek için bir tertip hazırlamışlardır."* Tehditler yararsızdı, bunun üzerine oraya birkaç çöpçü çağırttılar ve onlara Profesör'ün ağzına pislemelerini emrettiler; ardından da kızdırılmış bir bakır kabı başına koyup saçlarını ve kafa derisini yaktılar.

Profesör Bucikanyan da aynı işkencelere maruz bırakıldı. Alışılmış işkencelerin ardından tırnaklarını söktüler ve çıldırtana kadar kızgın demirlerle yaralarını dağladılar. Ama ona; *"Tüfekler nerede?"* diye sorduklarında; *"Tüfekler kafamın içinde"* diye cevap verdi. Bunun üzerinde başını gaddarca presin altına soktular. Eşi, kana bulanmış gömleğini Alman misyoner Mr. **Ehemann**'a götürdüğünde sadece *"Hiçbir şey yapamam"* cevabını alacaktı.

Mardiros **Muradyan** da Türkler tarafından yine aynı işkencelere tabi tutuldu. İlk etapta 1.600 kez kırbaçladılar, sonra da gözlerini oydular. Bu perişan halde şehrin etrafında dolaştırıp, hapishaneye geri getirdiler. Orada da Komiser **Rıza** onu ölene kadar tekmeledi. Ertesi gün eşine, üzerinde onu öldürdükleri kana bulanmış kilimi gönderdiler. Papazın onun şekli bozulmuş durumunu görmesini engellemek için, sabaha karşı saat üçte, tabutsuz ve yüzükoyun vaziyette gömülmesi emredilmişti. Cenaze esnasında papaz yüzünün sülfürik asitle yakıldığını açıkça görmüştü.

Profesör **Lüleciyan**'ın da tırnakları sökülmüş, parmakları kızgın demirle

yakılmıştı. Demir çivilerin üzerinde zorla yürütülmüş ve kaba etleri usturayla kesilmişti.

Kırbaçlanmaktan Ölenler

Armenag Tervizyan'la **Garabed Taşçıyan** o kadar gaddarca kırbaçlanmışlardı ki bütün vücutları şişmişti. Türk hastanesine acınacak bir vaziyette getirildiler. Burada onlara göstermelik bir ameliyat yapıldı. İki gün içerisinde de öldüler.

Hamile olan Mrs. **G. Taşçıyan**, kollarından asıldı ve dört ya da beş saat kadar tüfeklerin yerini söylemesi için dövüldü.

Jandarma Yüzbaşı **Şevki Bey**, on beş genç adamı yataklarında birbirine bağlayarak boğdu.

Mr. **Vorperyan**'ın gece yarısı üzerinde sadece gecelik entarisi olduğu halde hapishaneye götürülüşü de içler acısı bir sahneydi. Bu sırada eşi ve çocukları acınacak bir halde ağlıyorlardı. Yaşlı kayınvalidesi ise ağlayarak kollarını kaldırıp; *"İn buraya, ey bizi yaratan Tanrımız, in!"* diye haykırıyordu. Polisler bu çığlıkları dikkate bile almadılar.

Az bir zaman sonra Muhterem Peder **V.A.** da hapse atıldı. Hacı **Hagop Fermanyan**, bayılana kadar onların gözü önünde kırbaçlandı. Yüzüne su serpip onu tekrar kaldırdılar ve daha da acımasızca kırbaçlamaya devam ettiler. Bu ona tüfeklerin yerini söyletmek için üç kez tekrarlandı. Aynı anda diğerlerini de *"Eğer yarına kadar Ermenilerin tüfeklerini getirip teslim etmezseniz, size çok daha beter işkence edeceğiz"* diyerek tehdit ediyorlar ve **Fermanyan**'ın işkence edilmiş bedenini gösteriyorlardı.

Profesör **Vorperyan**, gece boyunca hezeyanlar içinde kalmıştı; ertesi gün onu bir arabayla iki polisin refakatinde Mezra'daki Amerikan Hastanesi'ne götürdüler.

Muhterem Peder **V.A.**, hapiste geçirdiği sekiz günün ardından çok kötü hastalanmıştı.

Profesör **Tenekeciyan**'ın mahvolmuş halini halka göstererek *"İşte düşmanınız"* dediler. Her zaman yaptıkları işkencelerle yetinmemişler, ellerini kırbaçlamışlar, sonra ellerini ve ayaklarını yakıp, sonunda da diri diri derisini yüzmüşlerdi.

Yalan istihbaratları her gün imzalayarak İstanbul'a gönderiyorlardı. İhtilalciler hakkında uyduruk ifşaatlar, sözde buldukları tüfeklerin fotoğrafları (kullanımları yasaklanmıştı), Ermenilere suç isnat etmeyi hedefleyerek

bu istihbaratlara katılmıştı. İstanbul'a gönderilen istihbarat hakkında net bir bilgi edinmek için aşağıdakileri anmak yeterli olacaktır. Aşırı kırbaçlanmaktan çıldırmış olan **Mardiros Muradyan**, tüfekleri sakladığı yeri göstermesi için evine götürülmüştü. Aslında tüfeği filan olmayan perişan haldeki adam, belli yerleri *"tüfeklerin saklandığı yerler"* diye işaret etmişti. Buraları kazıp hiçbir şey bulamadılar, fakat İstanbul'a çok sayıda silah bulduklarını rapor ettiler.

Tüfeklerin Toplanması

Tanınmış kişilere yapılan zulümlerden dehşete düşmüş olan halk, evlerindeki şüphe uyandırabilecek her şeyi yok ettiler. Ders kitaplarını dahi yaktık. Kimya vs. ile ilgili herhangi bir kitap bile sahibinin bomba yapımını öğreniyor diye suçlanması için yeterli olabilirdi. Bir tellal günler boyunca, her Ermeni'nin sahip olduğu tüfekleri hükümete teslim etmeye zorunlu olduğunu duyurarak çevrede dolaştı. Erkekler bir biri ardına tüfek sahibi olmak suçlamasıyla hapse atılıyorlardı. Lisanslı tüfek imalatçılarının hepsi hapse atıldılar ve ağır para cezaları aldılar. Birçoğu çektiği işkenceler sonucunda ailelerine, mahallelerinden tüfek satın alarak hükümete bunları teslim etmeleri için haber gönderdiler. İşkenceden bu yolla kurtulmayı umuyorlardı.

Evler arandı ve şüphelenilen yerler, tüfek bulma bahanesiyle 1 ila 2 metre kadar kazıldı, duvarlar yıkıldı, yerlerden döşemeler söküldü. Arama sırasında gözlerine ilişen her şeyi de alıp götürdüler.

Hükümet toplananlardan tatmin olmamıştı. Bazı Türk yetkililerle Mr. **Ehemann** sık sık tüm tüfeklerin hükümete teslim edilmesi durumunda tutukluların hepsinin serbest bırakılacağı sözleri açıklıyorlardı. Mr. **Ehemann** Hıristiyanlık üzerine yemin ediyor, hiç kimseye bir zarar verilmeyeceğine kefil oluyordu. Bunun üzerine av tüfekleri bile hükümete teslim edildi.

Bir ara, tutukluların tahliye edileceği söylentisi yayıldı, fakat ertesi gün Mezra'da 70 adet bomba bulunduğu söylendi. Halk dehşete düşmüştü.

Sürgün

20 Haziran 1915'te tüm tutukluların Alman mahkemesinde sorgulanmak üzere Mezra'ya nakledilebileceği ve eğer masum oldukları kanıtlanır-

sa serbest bırakılacakları dedikodusu yayıldı. Almanların Ermenileri kendi yurtlarında yok etmeye karar verdikleri gün gibi açıktı. Güzel bir Ermeni kızını kaçıran ilk kişinin Erzurum'daki Alman Konsolosu olduğu söyleniyordu. Almanlar da her yerde biz Ermenilere, Türkler kadar acımasız davranıyorlardı.

Tutukluların akrabaları, sevdiklerini son bir kez görebilmelerine izin verilmesi için ricalarda bulundular. Bu son görüşmeyi tasvir etmek imkânsız. Bir söz bile etmelerine izin verilmedi, gözyaşları yüzlerinden aşağı süzülüyordu, hepsi de iskelet gibi zayıflamışlardı. **Malyemezyan** adlı bir babaya dokuz yaşındaki çocuğunu öpmesi için izin verildi. Çocuğuna duyulacak bir sesle *"canım, bize **İsa**'ya yaptıkları gibi işkence ettiler"* dedi. Aynı gece hepsi Mezra'ya nakledildiler.

23 Haziran Çarşamba günü öğlen saatlerinde komşularımdan eve dehşet içinde döndüm. Çocuklarımı etrafıma topladım ve teselli bulmak ümidiyle dua ettim. Kızım **Araksi**; *"Anne, gözyaşların ve solgun yüzün Ermenilerin kritik saatlerden geçtiğine işaret ediyor"* dedi. Gerçekte, korkunç bir katliam başımızın üstünde asılmış duruyordu.

Sürgünden önce tüm mahpuslar arandı ve Kürtlere bir şey bırakmamak adına bir önlem olarak üstlerinden çıkan her şey alındı. İlk gönderilenler çok kötü kırbaçlanmış olanlardı. Bunlar at arabalarına bindirildiler fakat yarım saat sonra arabalar bomboş kalacaktı.

Perşembe gündüz, gece gibi sessizdi; sokaklarda akrabalarının kana bulanmış çamaşırlarını eve taşıyan genç çocuklardan başka kimse görünmüyordu.

24 Haziran'da bir tellal, kadınların ve kızların da sürgün sırasının geldiğini duyurdu. Mezra'nın sakinleri; 1,2 ve 3 Temmuz'da Arap çöllerine doğru yola çıkmak zorundaydılar. 1 Temmuz'da küçük bir kafile gönderildi, 3 Temmuz'da da daha zengin sınıftan 1000 aile. Cennet de yeryüzü de bunların ağlama ve inlemeleriyle doldu. Muhafızlar eşliğinde ve güvenlik içinde nakledilecekleri söylenmişti.

4 Temmuz'da Hüseynik'in tüm Ermeni sakinleri ayırt edilmeksizin gönderildi. Ama şehirden kısa bir mesafe uzaklaşıldıktan sonra erkekler, kadınlardan ayrıldı ve duyulmamış işkencelerle öldürüldüler.

Güzel kadınlara ve kızlara, Kaymakam, Binbaşı ve başka Türk subayları tarafından el konuldu. Çirkin olanlarsa Deyrezzor'a doğru sürüldüler.

5 Temmuz'da kasaba tellalı Arabistan'a yola çıkmak için herkesin hazırlanması gerektiğini duyurdu. Erkeklerin bazıları üzgündü ama bir taraftan

da bu sayede Türklerin mezaliminden kurtulacaklarını umuyorlardı. Böylece, saklananlar saklandıkları yerlerden çıktılar ve bunların da 15 yaşından büyük olanlarının hepsi sürüldü. Aynı akşam Türkler keyifle düşmanlarından 100.000 kişiyi katlettiklerini duyurdular. *"Düşmanlarımızı katlettik, düşmanlarımız katledildi."* Ortalıkta amaçsızca dolaşan ve ellerinde bir parça ekmekle tepeye tırmanıp *"götürüldüler, götürüldüler"* diye ağlayan Ermeni kadınları gördük. Bunlar, jandarmalarca kuşatılmış kafilelere yaklaşmaya çalışan, çıldırtılmış anneler ve kadınlardı. Kafileler dörtlü sıralar halinde yürütülen insanlardan oluşuyordu. Hepsi aynı gün öldürüldü.

7 Temmuz'da yaşlı ve hastalar da ayırt edilmeden sokaklarda dövüldüler ve sopalandılar. Aralarında **Menneyan Hagop Ağa** ile **Kalnean Sarkis Ağa** da vardı. Bir süre sonra tellal yeniden korkulacak bir şey olmadığını duyurdu; her şey bitmişti. Bunun üzerine saklananlar ortaya çıktılar ama bir süre sonra onlar da götürüldü ve katledildi.

Harput'un yerlileri hazırlanırken, Erzincan ve Erzurum'dan sürgün edilenlerden bazıları buraya ulaştı ve halka ne pahasına olursa olsun hiçbir yere kıpırdamamaları konusunda ısrar ettiler. Artık insanlar yol boyunca yapılan mezalimden haberdardılar, bu nedenle Hükümet Konağı'na *"Bizi burada katledin, sürgünde değil"* diye bağırarak hücum ettiler.

Hükümet vesika denilen ve hamilinin şehirde kalma izni olduğu söylenen bir belge dağıttı. İzin sadece kısa bir zaman için geçerliydi ve vesika sadece rüşvet karşılığında temin edilebiliyordu. Aşağıdakiler şehirde kalmasına izin verilenlerdi:

1. Küçük çocukları olanlar.

2. 13 yaşından küçük erkek çocukları.

3. Zanaatkârlar ve aileleri.

4. Doğum yapacakları gün çok yaklaşmış olan hamile kadınlar.

5. Sağlık memurlarının aileleri.

Vesika edinmiş olanları da ortalıkta görünmesine izin yoktu, aksi takdirde ölüm ve sürgün muhtemelen onların da kaderi olacaktı.

Amerikan misyonerleri binalarını, nakitlerini saklamaları için Ermenilere tahsis ettiler, fakat hükümet binaları muhafaza altına alıp, içeri bir şey girip çıkmasını engelleyerek bunu önledi.

Mr. **Riggs**, Dr. **Parmely** ve Miss **Harley** sürgünlere yolda refakat etmek istediler ama izin verilmedi. Dr. **Parmely** ev ev dolaşıp yolculuk sırasında kullanılacak ilaçlar dağıttı. Ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Mrs. **Henry** gerçek bir melek gibi davrandı. Bazı kadınlar bana gelerek İslam dinine

geçmek konusundaki fikirlerimi sordular. Kimsenin bunu yapmadığını ve Hıristiyan olarak ölmeyi tercih ettiklerini duyurmaktan memnunum.

Ailemizin Sürgün Edilişi

Bütün bunlar olup, tasvir edilemeyecek gaddarlıklar ve zorluklar tecrübe edilirken, arkadaşın **V.** bize bir mektup göndererek aslında bir tehlikenin olmadığına bizi ikna etmeye çalıştı. Ama ben, bir Türk'ün her zaman bir Türk olduğunu faz ederek hiç dikkate almadım. Her şeyi kendim araştırarak, **V.**'ye başvurdum ve sürgüne gitmek istemediğimi kendisine bildirdim. Onun önerisi ve **M.** ile beraber yardım etmeleri neticesinde bir vesika almayı başardım.

Birkaç gün sonra on üç jandarma, bir tellalla beraber şu duyuruyu yaptılar: *"Herkes evinin kapısını açacak, biz de tüm nakitleri ve eşyaları göreceğiz. Yarın bütün evleri mühürleyeceğiz ve kimsenin bir şeyi evlerden dışarı çıkarmasına izin verilmeyecek."* Bütün kapılar tek tek çalındı, sıramız geldiğinde biz de kapımızı açtık ve evdeki her şey gülünç fiyatlarla satıldı. Sonra Türk kadınlar eşyalarımızı yağmalamak için hücum etti.

Bir gün kapımıza *"Sürgün"* yazdılar. Küçük oğlum tarafından onlara vesikamız gösterildiğinde *"Sultan yeni emirler vermiş"* cevabını verdiler. Evimizde hiçbir şey kalmamıştı, Türk arkadaşımız *"Artık Türkler sizinle alakadar olmaz"* dedi.

Kürdistan Kıyafetleri İçinde

Mrs. **A.**, Mrs. **Derghazaryan** ve Mrs. **Filibosyan** büyük bir telaşla beni çağırdılar. Sonuncusunun kayınvalidesi, onlara Kürtlerin Süryani Kilisesi'ne geldiklerini söylemiş. Bu aileler Kiliseye üye olmak için müracaatta bulunmuşlar. Fakat yalnızca **Filibosyan** ailesi Süryani olarak tanınmış, diğerleri reddedilmişti. **V.** ve **K.**'ye, yirmi yıl önce Ermeniler katledildiğinde Mezra'daki Türklerin onları koruduğunu ve sonunda onların da bundan fayda sağladığını söyledim. Kapımıza *"Sürgün"* tebliği asıldığında, Kaymakam işkenceleri hafifletmiş ve Harput yerlilerinin sürgünü on beş gün ertelenmişti.

Mrs. **A.** ve bizim **Arsen**'in refakatinde Mezra'daki Amerikan Hastanesi'ne gittim ve Kaymakam'a özgür kalmanın bir yolu için başvurdum. Gurla *"İslam dinine dönmeniz lazım"* dedi. Gömlek değiştirir gibi dinimi

değiştirmenin benim için mümkün olmadığını ve Tanrı'yı kandıramayacağımı söyleyerek önerisini reddettiğimde, eşi acıma duygusuyla hareket etti ve bize başka bir şey önermesini istedi. Kaymakam da 100 Sterlin kadar bir meblağ talep etti. Hastaneye acı içinde geri döndüm çünkü 400-500 Sterlin değerindeki tüm mal varlığımızın karşılığı olarak sadece 15 Sterlin almıştık. Onu da yolculukta kullanmak için bir eşek satın alarak harcamıştık.

Dr. **Atkinson** kızımı hemşire olarak hastaneye aldı ve ricam üzerine **Yervant** eczacı, **Zenop** da hastabakıcı olarak alındı. Kendim de acilen Harput'a döndüm. Onları karanlık basmadan Mezra'ya göndermeliydim. Ayrılmamız ölüm gibi acıydı. Hepimiz ağlıyorduk.

Son anda aklıma mümkün olursa Kaymakam'ı 50 Sterlinle tatmin etmeyi deneme fikri geldi. Dr. **Atkinson**'dan bu meblağı avans olarak ve sonra senden geri almak üzere vermesini istedim. İyi kalpli doktordan parayı alır almaz Kaymakam'a gittim. Parayı gözlerindeki memnuniyet parıltılarıyla aldı ve varlığımızı görmezden geleceğini söyledi. Biz de kendimizi şehirden uzak bir yerlerde gizlemeliydik.

Sevincimiz hadsizdi. **Arsen**'le beraber hastaneye giderek orada saklanmaya niyetlendik. Olmazsa olmaz eşyaları yanımıza aldık ve kılığımızı da elimizden geldiğince değiştirdik. Durumumuzun çok elverişli bir şekilde nihayete ermesini hiç beklemiyorduk. Bu geceyi atlatıp, diğerine bakıyorduk.

Harput'tan kaçışımızdan önce bütün fotoğraflarımızı saklamalıydık. Bunları zemin katın altına yerleştirdik.

Yervant ve **Zenop** sürekli evde saklanıyorlardı, günleri bir metreye iki metrelik bir çukurda geçiyordu. Sadece geceleri temiz hava almak için dışarı çıkıyorlardı. **Araksi** ve ben evle ilgili tüm işleri yürütüyorduk.

Pis bir tarbûş ve yırtık bir zabûn (uzun bir Türk giysisi) ile tipik bir Kürt çocuğunun görüntüsünü sağlamak mümkündü. Yervant, daha büyük sanılarak alınmasını önlemek için **V.**'nin önerdiği gibi kısa bir zabûn giydi.

Arsen de hepten kılık değiştirmişti. Bütün çabaları tüm aileyi kurtarmak için uğraştığını gösteriyordu. Kaymakam'a veya polise gidiyor, Vali'ye müracaat ediyordu vb. Çocuğun senin rolünü büyük bir maharetle oynadı ve yerini doldurdu.

Hastanede On Beş Gün

16 Temmuz Cumartesi günü, hastaneye taşınmamızdan iki gün sonra

Arsen'i ve iki kızımla, kız kardeşime eşi Muhterem Peder **A.E.**'yi görmek için uğradım. **A.E.** sürgünden kurtulmak için İsviçre-Alman'ı Misyoner **Katarina** Teyze'nin yönetimindeki Alman Kızlar Yetimhanesi'nde kalıyordu. Yaptığı bu düzenlemeden çok memnundu, fakat heyhat, bu sadece kısa bir zaman sürecekti. Alman misyoneri Mr. **Ehemann** ulaşmamızdan dört gün sonra oraya yollandı ve *"Hükümet tarafından Mrs. **Esther** ve altı çocuğu için bir arama yapılırsa bunun sorumluluğunu üzerime alamam"* dedi. Böylece biz de oradan ayrılamaya zorlandık. Muhterem Peder **Asadur**, bizim bölmemize gelerek bir çocuk gibi ağladı.

Dr. **Atkinson** bizi gönülden karşıladı. Küçük çocuklarımız onunkilere oyun arkadaşı olacaktı. Bir süre sonra hastane sığınmacı Ermeni kadınlar ve kızlarla doldu. Doktor 200 kişiden oluşan bu kalabalığı dostça buraya aldı. Bunların yanısıra 200 de yaralı Türk askeri vardı. Doktor, Muhterem **A.** ile beni, bu 200 kişinin başına hastane düzenine uymalarını sağlamak için müfettiş olarak tayin etti.

Hiç kimse görülme korkusuyla hastaneyi terk etmeye kalkışmıyordu. **Zenop**, Doktor'un çocuğuyla bodrumda çalışıyor, **Yervant** eczacının asistanlığını yapıyordu. **Arsen**'e de bir eşekle su getirme görevi verilmişti. Yani hepimiz meşguldük ve bir şeyler yapmak zorundaydık. 18 Temmuz Pazar günü, Harput'un kuzey kısmından gelen sürgünler, hastanenin kuzeyindeki yoldan geçtiler. Doktor'un geçenleri izleme konusunda koyduğu sert yasağa rağmen, birçoğu anne babalarını son kez seyrettiler.

Kafileyi yakından izleyen Amerikalı hemşireler, kadınların yüzlerini peçeyle örtüklerini ve şalvar giydiklerini söylediler. Çoğu yayan gidiyordu, bazıları da başka herhangi bir vasıta olmadığı için eşeklerle yolculuk ediyorlardı. Küçük çocuklar kıpırdamadan yolda oturup *"Anne, yorulduk"* diye ağlıyorlardı. Fakat jandarmaların katı yüzleri ve kırbaçlarının darbeleri onları bayılıp düşene kadar yürümeye zorluyordu. Fırat Koleji'nin hanım öğretmenleri de yüzlerini peçeyle örtmüşlerdi. Hemşireler onlara kim olduklarını sorduklarında; **Zaruhi Benneyan** ve **Meryem Taşçıyan** olduklarını söylemişlerdi. Hafta boyunca Harput'un diğer bölgelerinden sürülenler de aynı yoldan geçtiler.

Türklerin dikkati hastanedeki Ermenilere yöneldi. Buradaki genç adamların hayatlarını korumak için Dr. **Atkinson** onlara evinde geniş bir oda tahsis etti. Daha sonra hastane kuşatıldığı zaman Miss **Campbell**, ricam üzerine bana kendi yatakhanesinin anahtarlarını verdi ve bize Amerikan Konsolosluğu'ndan beklediği haberler gelene kadar orada kalmamızı emretti. **Henry** nefes nefese içeri girip, **Yervant** ve **Arsen**'in çok güvenli bir

yerde saklandıklarını ve bizim de bize ayrılan yere gitmek dışında yapacak bir şeyimizin olmadığını söylediğinde çocuklarımın bakımını yapıyordum.

Gecenin geç saatlerinde Miss **Campbell** geldi ve Amerikan Konsolosluğu'na gitmek için hazırlanmamızı söyledi. On dakika için de Doktor ve Mrs. **Atkinson**, çocuklarımla ben ve Miss **Campbell** gitmeye hazırdık. Hastanede görevli bir Türk başçavuş da bize refakat edecekti.

Nöbetçiler bizi yolda defalarca durdurdular. Ama Tük Başçavuş onlara bir şeyler fısıldadı ve geçmemize izin verdiler. Geceyi bir kilimin üstünde ve yedimiz birden aynı yatak örtüsünün altında geçirdik. Sabah pencereleri açtığımızda, rüzgâr cesetlerin kokusunu bize kadar getirdi ve midemiz bulandı. Üç çocuğumuz ve Profesör **Lüleciyan** gün boyu üst katta bir odada saklandılar, biraz temiz hava almak için ancak gece aşağı inebileceklerdi.

Profesör ailesinin ve kendisinin sürgünden ve katliamdan nasıl kurtulduklarını anlattı. Miss **Campbell** İskoç'tu ama Hükümet onu Amerikalı olarak tanıyordu. **Campbell** ona, erkek kardeşi **Levon**'u sevdiğini ve bütün aileyi kurtarmak için uğraşacağını açıklamıştı. *"Lütfen bana izin ver"* demişti; *"Levon'la nişanlanalım ama evlenmek için değil. Onun benim nişanlım olduğunu söyleyerek sizleri korumak için. Ona âşık olmama rağmen Levon'u benimle evlenmeye zorlayamam. Ondan on yaş büyüğüm. Onu kurtarabilmek için nişanlım olmasını istiyorum. Sonra kimle isterse evlenir."* Bu hanım, gerçekten de tüm aileyi kendi evinde ve başka hanım arkadaşlarının evlerinde misafir ederek kurtardı. Sonra bir fırsat doğunca Dersim'e kaçtılar.

Burada anılması gereken bir hakikati de söyleyeyim. Profesör **Soghigyan** hapishanede kırbaçlanmış ve askeri hastaneye sürgünden üç gün önce nakledilmişti. Biraz iyileşince ailesinin yanına gönderildi, ama yaşadıkları onun üzerinde iz bırakmıştı ve nihayetinde sanki eceliyleymiş gibi öldü.

Amerikan Konsolosluğu'na sığınmamızdan birkaç gün sonra, 200 Ermeni'nin oraya sığınmacı olarak alındığı ve Konsolos'un çok zor durumda kaldığı söylentileri dolaşmaya başladı. Kapitülasyonlar kaldırılmıştı ve onun durumu da belirsizdi. Bu sırada Dr. **Atkinson** büyük kızımıza hastanede çalışmasını teklif etti. (Ara sıra hastalara piyano çalıyordu.) Aynı gün **Yervant** da eczacı olarak işe alındı. Doktor **Alice** ve **Armine**'yi kendi evine aldı. Doktor onları küçük çocuklarına oyun arkadaşı yaptı onlara İngilizce bile öğretti.

Amerikan Konsolosu ailemizin genişliği dolayısıyla sorun yaşıyordu. Bu nedenle Arsen bir ay kadar İsveç-Alman Yetimhanesi'nde kaldı. **Zenop** ve bense Konsolosluk'ta kaldık ve böylece birbirimizden yirmi üç gün

ayrı kalmış olduk. Ama boş oturmaktan yorulmuştuk. Daha sonra **Zenop** hastabakıcı olarak hastanede çalışmaya başladı, ben de hastanenin mutfağında yemek yapmaya başladım. **Arsen** yetimhanedeki hayata tahammül edemiyordu, bu nedenle onu da hastaneye aldık, o da marangoz çırağı oldu. Şimdi hepimiz bir aradaydık ve Harput'ta katliam ve sürgünden kurtulmuş tek aile olarak tüm kalbimizle kendimizi işimize adamıştık.

Erzurum ve Erzincan'dan getirilmiş Ermeniler, Harput denen insan mezbahasında (kasaphane) acımasızca balta, kürek, bıçak ve süngülerle öldürüldüler. Askeriye her şeyin efendisiydi. Amerika Konsolosunun Kavası, bir gün yürürken şahit olduğu aşağıdaki öyküyü anlatmıştı:

> Çok sayıda anne, Mezra'nın yarım saat yürüyüş mesafesi kadar güneyine götürülüp tek tek, parça parça doğrandılar. Kendi kanlarının içinde yüzer halde bırakıldılar. Yaralı çocuklar çığlık atıyor, sekiz dokuz aylık küçük bebekler ise annelerinin göğüslerinde asılı duruyorlardı. Yüzlerce ceset her tarafa yayılmıştı. Bunların arasından can çekişme ağlamaları ve iniltiler geliyordu. Bazıları ise 'Su, su!' diye sesleniyordu. Osmanlı Bankası Müdürü bir Avusturyalı olan Mr. Picha [?] bu sahneyi görerek çöktü ve çocuk gibi ağlayıp, koşarak uzaklaştı. Mr. Davies de yanımızdaydı.

Bir seferinde de on beş yaşında bir çocuk, Hrand Mughalyan, elinde beş kılıç yarası ve belinde iki kurşunla hastaneye getirildi. İyi kalpli doktor onun bakımını üstlendi ve bilincinin açılmasını sağladı. Biraz toparlandığında aşağıdakileri anlattı:

> Tamamen Şagalyan ve Mughalyan ailelerinden oluşan sürgün kafilesini Harput'un dört saat uzağa yürüttüler. Bunları bir vadiye indirip, üzerlerine ateş açıp süngülediler. Bayıldım ve yere düştüm. Hepsinin öldüğünden emin olmak için cesetleri kontrol ettiler. Birkaç saat sonra bilincim tekrar yerine geldiğinde vadiden dehşet içinde kaçtım. Ayaklarımdan yara almamıştım ama gene de beni taşıyacak kadar güçlü değillerdi. Biraz ötede yaşlı bir adama rastladım. Beni kendi eşeğine bindirip, buraya hastanenin kapısına kadar getirdi ve içeri girmemi söyledi.

Alman Yetimhanesi'nde kalan Ermenilerden bazıları, Mr. **Ehemann**'dan Urfa'daki misyonerlere akrabalarının oraya ulaşıp ulaşmadığını öğrenmek için bir telgraf çekmesini istediler. Telgrafa verilen cevap şöyleydi: *"Sürgünler buraya ulaşmadılar ve ulaşmayacaklar da. Onlar için çizilmiş kader budur."*

Sürgün sırasında yaralanmış olan ondan fazla insan hastaneye getirildi.

Aralarında başından vurulmuş ve kurşun halen kafatasında olan yedi yaşında bir çocuk da vardı. Habusi'den Birader **Marsub** adlı bir marangoz kırk üç süngü yarası almış halde, kendini hastaneye zar zor sürükleyerek geldi. Birader **Marsub**'un başına gelenlerse şöyleydi:

> Bizi bağlayıp köyden uzak, mezarlarımızın kazılmış olduğu bir yere getirdiler. Kendimizi koruma olanağımız yoktu. Jandarmalar hepimizi tek tek süngüleyip, mezarlara ittiler. Birkaç darbe aldıktan sonra bayılmışım, ayıldığımda kendimi toprağın altında buldum.

Türkler küçük çocuklar için köyde bir yetimhane kurmuşlardı ama sonra onları beslemenin gereksiz olduğunu düşünerek at arabalarıyla götürüp kılıç ve baltalarla öldürmüşlerdi.

İçme'de bir katliama sahne olmuştu. Habusi'nin erkekleri on gün işkence edildikten sonra, İçme Kilisesi'nin yakınlarındaki bir binada öldürülmüşlerdi. Mr. **Aram Saraçyan** bunlardan biriydi. Türk asker kaçaklarının saklandığı Morenig[3] köyü yakılmıştı. Yakanların Ermeni Fedaileri (ihtilalciler) olduğu ve bunların yangından kaçanları vurmaya çalıştığı söylendi. Kısa bir tahkikattan sonra bunu yapanların Türkler olduğu anlaşıldı. Yanan köyleri hastanenin pencerelerinden net olarak görebiliyorduk.

Mr. **Setrak Zulumyan**, iki arkadaşıyla Rusya'ya gitmeyi deneyip, Ruslara Ermenilerin perişan durumunu anlatmaya gönüllü oldu. Fakat Habusi köyü yakınlarında Türk askerleri tarafından öldürüldüler. Bütün kutsal mekânlar yakılıp harap edildi.

On iki yaşında bir çocuk olan Palulu **Harutun**, aynı yaştaki bazı arkadaşlarının dörder dörder bağlandığını ve başlarının taşlarla ezildiğini rivayet etti.

Hastanenin İkinci Kez Basılması

Muhterem Peder **A.**, eşi ve dört çocuğuyla hastaneye sığınmıştı. İlk başta büyük kızım hemşirelere yardımcı olarak görevlendirilmişti, ama yeterince tecrübe kazandığı zaman ona, hepsi de Türk olan iki kıdemli subay, üç yüzbaşı ve üç kolağasının kaldığı geniş bir koğuşun sorumluluğunu verdiler. Türk Çavuş, Rahip **Devartan**'la beni, ahlaksız eğilimlerini gerçekleştirmesinin önündeki engeller olarak görüyordu.

3 Ç.N. Elazığ. Çatalçeşme.

Bir gün akşam yemeği saatinde bütün hemşireler balkona, yürüyen polisleri görmek için hücum ettiler. Büyük kızım benim, **Arsen**'in ve birçok Ermeni'nin tutuklanıp hapishaneye atılacağını anlamış fakat soğukkanlılığını korumuştu. Çavuş bize ihanet etmişti ve bütün hastane soyulup soğana çevrildi. Bir Arap subay **Zenop**'u yatağının altında saklamıştı. **Yervant** ise eczanedeydi.

Türk hastalar Ermenilerin tutuklanmasından çok memnundular. Profesör **Vorperyan**'ın kızını kaçıran bir Türk subayı şu açıklamayı yaptı:

> Dünyaya Ermenilerin isyan ettiğini duyurduk. Çok sayıda bomba ve el bombası bulduğumuz ilan etik vs. Bunu sadece hareketlerimizi meşru göstermek için yaptık. Amacımız Boghos Nubar Paşa'nın Ermeni meselesini Avrupa hükümetlerine sunduğu günden beri Ermenileri imha etmektir. Kapitülasyonların kaldırılması bize amacımızı gerçekleştirebileceğimizi müjdeledi. Amacımız sadece suçluları cezalandırmak olsaydı halka kıyılmayabilirdi.

Başka subaylar ise; *"Ruslar da Ermenileri sevmez ama buna rağmen onlara yardım ettiler"* dediler.

Birkaç gün sonra hastanenin işçileriyle beraber tahliye edildik. Ermeni tutuklular ilk kez tahliye ediliyorlardı. Bu günlerde Doktor beni çağırdı ve senin mektubunu verdi. Sevincimiz sınırsızdı. Ondan kullanımımıza büyük bir oda vermesini istedim. Burada **Yervant**'ın doğum gününü ve mektubunun ulaşmasını kutladık. Toplantı Doktor'un başkanlığında gerçekleşmişti. **Yervant** keman çalarken, **Arsen** de ona flütle eşlik etti. Hemşireler Doktor'dan **Araksi**'nin, **Gomidas Vartabed**'in *"Grung Tchan"* adlı parçasını (Sevimli Turnam) söylemesine izin istediler. O da şarkıyı heyecanlı bir sesle söyledi.

Söyle, turna sen söyle;

Hâlâ baharken burada;

Ermeni sürgünün yüreği,

Kanıyor

Sevimli turnam, sevimli turnam, şimdi bahardır

Ama, ah, yüreğim kanıyor!

Odadaki bütün Ermeniler, şimdi hakikaten yetim kaldıklarını hissederek ağlıyorlardı.

Sonraki gün, özgürce yaşamamıza izin verildiği için **Arsen, Alice, Ar-**

mine ve benim kalacağımız bir ev kiraladım.

Mr. **Riggs** ve Mr. **Ehemann**; kalan Ermeniler için af dileyecek bir telgraf göndermesi için Vali'ye müracaat ettiler. Vali, *"Talebinizi yerine getirebilmenin tek bir yolu var. Suçluların gittiğine dair bir telgraf gönderebilirim. Bu kalanların masum olduğu ve padişahın affetmesi (afv-ı şahane) anlamına gelir"* dedi. Bu cevap üzerine sonucun iyi olmayacağını öngörerek, taleplerini üstelemediler.

İkinci Tutuklanmam

4 Kasım'da hava çok açıktı, hemşirelerin ve hastabakıcıların çoğu yürüyüş yapmak için dışarı çıkmıştı. Araksi beni görmeye geldiğinde evde ekmek yapmakla meşguldüm. **Zenop** da gelmişti. Dönerken polis onu tutukladı. Bütün işimi bırakıp telaşla Konsolos'a gidiyordum ki jandarmalar beni durdurdular. Doktor'a uğramak istediğimde de tutukladılar. Araksi de Alman Okulu'nda öğretmen olan Profesör **Museghyan**'ı tutuklayan jandarma tarafından tutuklanmıştı. Dr. **Atkinson** tesadüfen **Araksi**'ye rastlamış ve jandarmaya onun hastanede kendi yanında çalışan hemşirelerden birisi olduğunu söylemişti. Kısa bir süre sonra, hastanede onun bakımından memnun kalmış olan iki subay onu uyarmış: *"Matmazel **Araksi**, hastaneye gitmekten kaçının, hastanedeki Ermenilerin hepsi mahvedilecek."* Nihayet o da **Arsen** ve hastabakıcı **Penyamin**'in de misafir edildiği **Osman** Efendilere sığınmış.

Bir süre sonra durumumuz hakkında Dr. **Atkinson**'a haber gönderebildik, o da akşam karanlığında gelip bizi çıkartacağına söz verdi. **Araksi**'nin hastanede baktığı **Mehmet** adlı bir subay, **Zenop**'la benim kurtulduğumu ve kendisini orada beklediğimizi söyleyerek **Araksi**'yi evine götürmeye çalışmış. **Araksi** bu tuzağa düşmemiş, **Osman Efendi** de daha fazla ısrar etmemiş. Sonradan Profesör **Lüleciyan**'ın evine gitmeyi başarmış ve orada Miss **Campbell**'i görmüş. **Arsen** ise beni bulacağı beklentisiyle **Mehmet Efendi**'yi takip etmiş. Dr. **Atkinson**'la Miss **Campbell** onları iki başka subayla beraber hastaneye götürmüşler.

Saat dokuz sularında evinde üç gün misafir edileceğim Konsolos'un şahsi müdahalesi sonucunda bırakıldım. **Araksi** dışındaki bütün çocuklarım bir Süryani'nin evindeydi. Birkaç günden sonra beraberdik. Konsolos hükümetten, üzerinde *"Mrs. **Mugerditchian** ve altı çocuğu hiçbir surette sürgün edilmeyeceklerdir"* yazan yazılı bir söz almayı başarmıştı.

Hastanede **Hulusi Bey** adlı bir Türk yüzbaşısı Dr. **Atkinson**'a çok kız-

mış ve onun hakkında hükümete *"Evinde Britanya Konsolosu'nun ailesini saklıyor"* şeklinde bir rapor vermişti. Sonuç olarak da kendisi hastaneden kovulmuştu.

1915 yeni yılını evimizde kutladık. Bu arada **Zenop** ve **Araksi** tifoya yakalandılar. **Arsen** günde yirmi kuruş kazandığı bir sigara kâğıdı fabrikasında işe girdi ama bir gün iki parmak ucu tecrübesiz bir adamın keskisiyle kesildi.

Hapishanenin Yanışı

Mezra hapishanesinde hâlâ Askeri Mahkeme'de duruşmaya çıkmayı bekleyen bazı Ermeni tutuklular vardı. Bunlar; Dr. **Nişan Fermanyan**, Mr. **Edward**, Eczacı Mr. **Yean**, Rahip **Dervartan** ve **Unger Garo**'dan ibaretti. Sonuncunun vücudu bazı sırları açıklamasını sağlamak için şişlerle delinmişti. Bütün kadın ve erkeklerin sürgün edilmesinden sonra jandarmalar tutukluları hapishaneden dışarıya çağırdılar, ama katlanılmaz işkencelerin ardından öldürüleceklerini bildikleri için dışarı gelmeyi reddettiler ve hapishanede ölmeyi tercih ettiklerini açıkladılar. Sonra bina ateşe verildi ve onlar da kaçmaya çalışırlarken vuruldular.

Sürgünlerin Durumu

Komşumuzun on dört yaşındaki kızı **Meryem Simonyan**, sonraki günlerde şunları anlattı:

> Bizi Harput'tan Malatya'ya götürdüler, orada erkekleri kadınlardan ayırdılar ve bizi Malatya'ya iki günlük yürüyüş mesafesindeki Fırıncık köyüne götürdüler. Orada bizi üstümüzde hiçbir şey kalmayacak şekilde soydular. Kadın kıyafetleri giymiş bazı erkekler bulundu ve bunlar gözümüzün önünde öldürüldü. Kaloyan ailesinin küçük oğlu Hagop, annesinin dizlerinde koyun gibi kesildi. Bir taraftan da annesini 'Padişahım çok yaşa' diye bağırmaya zorluyorlardı.
>
> Eli yüzü düzgün bütün kızlara ve genç kadınlara tecavüz edildi. Hatta on bir, on iki yaşındaki kızlara bile işkence edildi. Kadınların bazıları ağaçlara asıldı ve kırbaçlandı. Aynı şey Mezra Piskoposu [Amerikan Evanjelist] Busak Vartabed'in de başına geldi. Çok sayıda çocuk süngüyle öldürüldü. Benneyan ailesi, Dr. Nigoghoss'un eşi, Tulgadentzi'nin kızları ve Tenekeciyan ailesi

çölde açlıktan öldü. Beş ay boyunca oradan oraya sürüklendik ve en sonunda Malatya'ya getirildik. Ben de oradan kaçıp buraya geldim.

Fabrikatöryan'ın gelini Mrs. **Paylun** da aşağıdaki hikâyeyi anlattı:

Urfa'ya ulaştığımızda başımıza gelen her şeyi anlattık. Bunun üzerine Urfa sakinleri, ölümü sürgüne tercih ettiler. Urfa'nın en zengin ailesinin kızı ve Fırat Koleji mezunu olan Miss Hanım Ketenciyan, Ermeni savaşçılarına katılmış ve yirmi – otuz Türk jandarması öldürmüştü. Sonundaysa kendisi de şehit olmuştu. Hükümet Adana'dan getirilen silahları alıncaya kadar hiçbir şey yapamamıştı. Alman subaylarının komutasının ve topçuların yardımıyla, Urfa Ermenileri yenilmişti.

Mrs. **Egşa Totovyan**, zengin ailelerden oluşan bir sürgün kafilesi halinde nasıl hanlara yerleştirildiklerini, sonradan erkeklerin kadınlardan ayrılıp öldürülüşünü tasvir etti. Kadınlar panik halinde kaçmış, bütün takılarını ve kıymetli eşyalarını sağ kalabilmek için geride bırakmışlardı.

Bir keresinde Rusya'da kıtlığın etkili olduğu söylentileri dolaşmaya başladı. Sonradan bu söylentinin çıkış nedeninin aşağıdaki gibi olduğu anlaşıldı. Rus Ordusu'ndan sürekli olarak *"Verj, vrej!"* (Ermenicede "intikam" demektir) bağırtıları işitiliyordu. Türk komutanı bunun ne olduğunu anlamadığı için İstanbul'dan bir Ermeni topçu subayına sormuş. O da *"Efendim, Ruslar ekmek istiyor"* diye cevap vermiş. Böylece komutan Rusların ekmek sıkıntısı çektiğini düşünerek memnun olmuş.

Bir başka günse Papa'nın Katolik Ermeniler namına duruma müdahil olduğunu ve Katolikler için bir affın onaylandığı dedikodusu çıkmıştı. Aynı söylenti Protestanlar hakkında da çıkacaktı, ama bunların üzerine saklandıkları yerlerden kim çıkarsa şehir dışına götürülüp öldürülecekti.

Bu söylentiler doğru olsaydı bile sekiz on gün, tüm mezheplerden Ermeniler imha edilene kadar gizli tutulurdu. Katliamı yürütmekle görevli olanları denetlemek için özel müfettişler atanmıştı. Bunlar tüm kurbanların öldüğünden emin olmak için bir süre beklerlerdi. Yaşam belirtisi gösteren yaralılar belle, baltayla, bıçakla, süngüyle öldürülürdü.

18 Aralık 1915'te, Dr. **Atkinson** tifoya yakalandı. Geceleri ona **Araksi** bakıyordu. Doktor altı gün sonra 23 Aralık gecesi vefat etti. Birkaç Ermeni zanaatçı onun için ceviz ağacında güzel bir tabut yaptılar. Hükümet engellemek için bir askeri birlikle at arabası göndermişti ama Ermeniler bunu reddedip tabutu omuzlarında taşıdılar.

Doktor'un ölümü hayatta kalan Ermeniler için kötü bir darbe olmuştu, Doktor bizim son umudumuz ve sığınağımızdı. Ölümünden önce eşine ben de orada bulunduğum halde şöyle dedi: *"Ben Ermenilere sana üzüldüğümden daha çok üzülüyorum. Ölmekten memnunum, çünkü bu hayat yaşamaya değmez, ama bu zavallı Ermenilerin bana ihtiyacı vardı. Geleceğin güvendedir."*

Bir İhanet

Orta ama onurlu sayılan sınıftan **N.** adında bir Ermeni hanımla, Çavuş hastaneden ahlaksız davranışları dolayısıyla çıkarılmışlardı. Ertesi gün hastanede çalışan on iki genç adam askeri hizmet için tutuldular. Çavuş onlara ihanet etmişti, önceki gece altısının firar etmesi, kalanları kurtarmayı zora soktu. Niyetleri onları Amele Taburuna göndermekti. Binbaşı bazılarının kaçtığını duyunca diğerlerini sıkı muhafaza altına aldı. Bizim Yervant da bunlardan biriydi. Görevdeki çavuş, onları kırbaçlamak için kesin emir almıştı, ama genç adamlar onunla arkadaşlık kurdular. Binbaşı çavuşa onları dövüp dövmediğini sorduğu zaman, onları öldüresiye dövdüğünü ve kıpırdayamadıklarını söyleyerek cevap veriyordu. Çocukların yerde yattığını ve hasta gibi inlediklerini söylüyordu.

Yervant'ın gitmesine üç gün kalmıştı. Komutana yaptığımın tüm başvurular sonuçsuz kaldı. Başçavuş'tan **Yervant**'ın geceyi bizimle geçirmesi için izin vermesini istedim. Gece onu bize getirdi ve teslim etti. Gece boyunca uyumadık. Son kez bir aradaymışız gibi geliyordu.

Hemen **V. Efendi**'ye bir yetim aracılığıyla mektup gönderdim. Kumandan **Muhittin Bey**'e şahsen başvurmaya karar vermiştik. **Araksi** ve ben onu aradığımızda öğleden oldukça önceydi. Bizi kibarca karşıladı ve ricamız üzerine **Yervant**'ın askeri üniformayla hastanede çalışmasına izin vermeye söz verdi.

V. Efendi kasabadaki yetkili adamlardan **Yervant** için merhamet diledi. Ve benim ricam üzerine önemli bir memura mektup gönderdi.

O akşam **Yervant** aniden eve geldi. Kıvancımız sınırsızdı. Birkaç gün sonra da askeri üniformasını giyerek işe başladı. Şimdi epey özgür sayılırdı, hâlbuki önceden binadan çıkamıyordu. **Yervant**'la beraber iki kişiyi daha bırakmışlardı. Bunlar mucizeden daha az şeyler sayılmamalıdır.

Zenop Dersim'de

Yervant'ın tutuklanması bize iyi bir ders olduğu için, **Zenop**'u Kürtlerin yardımıyla Dersim'e göndermek için acele etmeye başladık. Çünkü **Zenop** görünüşü dolayısıyla her zaman **Yervant**'tan daha büyük algılanıyordu. Profesör **Kh.**, bu meselede bizim için elinden gelenin en iyisini yaptı, **Zenop**'u sağ salim Dersim'e götürmesi için yaşlı bir kadınla 10 Sterline anlaştı.

Onun ilk mektubu ulaşana kadar uyuyamadık. Mektupta şunlar yazılıydı:

> Buraya sağ salim vardım. Kürtlerle sizin için de anlaştım, size mektubumu onlar ulaştıracak. Hemen harekete geçin.

Ancak henüz Erzincan Ruslar tarafından ele geçirilmediği için yola çıkmaya cesaret edemedik. Amerikan Konsolosu da kadınlar için korkulacak bir şey olmadığını söyleyerek planımıza karşı çıktı fakat on üç yaşının üzerindeki erkek çocuklarıyla zaten askere alınmış olanlar için yapacak bir şey olmadığını da ekledi.

Konsolos muhtemelen böyle konuşmakta haklıydı, Padişah on üç yaşının üzerindeki tüm Ermenilerin silah altına alınması için iki kez irade çıkarmıştı. Genç Türklerin cellat hükümeti de önceden düzenlenmiş bir plana uyarak emirleri katı bir şekilde uygulamıştı.

Korkmam için yeterli bir zemin vardı. Alman Konsolosu Vali'den iki kez hapsedilmemi istemişti, güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre de iki seferde de mucizevi bir şekilde kurtulmuştum. Eğer sağ ve hür kalırsam sonradan, şahit olduğum tüm mezalimi anlatacağım savıyla, öldürülmemi talep etmişti.

Başka yol kalmamıştı. Karşımdaki ölüm tehdidinin korkusuyla, bütün çocuklarımla beraber Dersim'e gitmeye karar verdim.

Dersim'e Kaçışımız

İstanbul'dan dört bin süvari geldi. Fırat boyunca nöbetçiler konuldu. Dersim'e geçmenin yolu tamamen kapanmıştı. **Zenop**'a şu şifreli mektubu gönderdim:

> Sevgili Zenop; - Hele bir Erzincan'ın Ruslar tarafından ele geçirildiğini öğrenelim.

Sonra birkaç gün endişe içinde geçti, ardından beklenmedik bir anda **Zenop**'tan Kürtlerin Dersim'e bir yol açtıkları bilgisini veren bir mektup

aldım. Ulak bize, gelmiş olan bu Kürtlerin meşhur Beylerden olduğunu ve bizi istediğimiz herhangi bir yere emniyet içinde götürebileceklerini söyledi.

Aynı gün Profesör **Kh.**, bize uğradı ve cüretkar planımız konusunda bizi cesaretlendirdi; *"Çocuklarım bu kadar küçük olmasaydı ben de kaçmak isterdim"* dedi. Elimizde ne varsa satmak zorundaydık. Profesör **Kh.**, hemen sattıklarımızı yüksek fiyatlarla satın aldı ve avans da verdi. Planı bize kurtulmayı başaran Ermenilerden bazıları önermişti.

Ertesi gün Erzincan'ın Ruslar tarafından işgal edildiği ve orada kalmış olan tüm Ermeni zanaatkârların Türkler tarafından katledilmiş olduğu haberi alındı. Tereddüt etmemiz için tek neden geçitlerin emniyetsizliğiydi.

Konsolosa uğradım ve ona emanet ettiğim parayı istedim. Bana çocuklarım için kendi hayatımı tehlikeye atacağımı söyledi. Cevabım çok yalındı: Sadece onlar için yaşadığımı söyledim. Ona birkaç eşya emanet ettim.

Her şeyi olabildiğince kısa zamanda hazırladık ve artık karanlıkta hareket etmek için hazırdık. Birer birer ya da ikişer ikişer toplanacağımız bir buluşma yeri ayarlanmıştı. Buradan yola çıkacaktık. Birkaç küçük bohça ve iki İncil almıştık. Tanınmamak için kılık değiştirmiştik. Hava iyice kararlığında üç Kürt Beyi buluşma noktasına geldi. Üç küçük battaniye ile bir heybe ve kıyafetlerimizden oluşan yükümüzü katırlara yükledik. Kürtler bize iki katır ve bir at vermişti, eşyalarımızı da bunlara yüklemiştik. Muhterem Peder **Bedro**'nun hasta eşi de diğer hayvanlardan birine binmişti. **Yervant** yükün bir kısmını omuzlarında taşımak zorunda kalmıştı.

Hiç ara vermeden dört ya da beş saat yürüdük. Mecalsiz kalmıştım, Kürtler çocukların ricası üzerine bana bir at verdiler. **Yervant**, **Arsen** ve **Araksi** gece boyunca on üç saat yürüdüler. **Alice** ve **Armine** ise yolun yarısında yürüdüler, yarısında da at sırtında gittiler. Dersim yolunda bildiğin gibi çok iniş çıkış vardı. Bir gecede dört tepe aşmak zorunda kaldık. Konuşmaya izin yoktu. Sabah saat 10 civarında Kozig köyü yakınlarındaki koruluğa ulaştık. Orada kahvaltı ettikten sonra yarım saat kadar uyuduk.

Kürtler aniden ihanete uğradığımızı söyleyerek bizi uyandırdılar, titreyerek tekrar yola koyulduk. Botlarımızı çıkarıp, ayaklarımızı bezlerle sarmıştık ama Kozig'e varmadan bunları çıkarmıştık. Taşların ve dikenlerin üzerinde yalınayak yürümeye başladık. Şunu da belirtmem gerekir ki Kürtler tam teçhizatlıydı, üstelik diğer üçünden başka da bize refakat edenler vardı. Yolculuk son derece zahmetliydi ama özgürlük ve güvenlik ümidi hepimizi teşvik ediyordu. Bazen de birbirimizi, çok yakında özgür bir ülkede, Rusya'da olacağımız ümidiyle cesaretlendiriyorduk.

Yervant ve **Arsen**; Armine'yi sırayla omuzlarında taşıyorlardı ama ne taşlarla dikenler ne de bezginliğimiz maneviyatımızı bozabiliyordu. Kürtler, varış noktamıza üç saatlik yürüyüş mesafesi kaldığını söyleyerek bizi neşelendirdiler ama bu yolculuk boyunca tekrarlanan bir nakarattı. Öyle görünüyordu ki Kürtlerin zaman kavramı bizden epey farklıydı. İki gece ve bir buçuk günden sonra Dersim'e sağ salim ulaştık.

Rusya'ya Yolculuk

Fırat kıyısına varmıştık. Türkler bütün mavnaları batırmışlardı, bu nedenle nehri apat ile geçmek zorunda kaldık. Apat, Fırat üzerinde kullanılan, birbirine bağlanmış üç ya da dört kalastan oluşan bir ulaşım aracıdır. Eğer usta yüzücü olan Kürtler kurtarmasaydı, Muhterem Peder **Bedros** dengesini kaybettiğinde boğulabilirdi. Islak giysilerini değiştirmeye zaman yoktu. Sodom ve Gomore ülkesinden kaçmak için acele ediyorduk, perişan olmuş ülkeden.

Fırat'tan iki saat mesafede bir köye ulaşıp, oradan çok yüksek fiyatlarla yeni katırlar kiraladık. Köyün sakinleri çok vahşi insanlardı ve köy de bir haydut yatağıydı. İnsanlar bize sert sert gözlerini dikip bakıyor ve bariz bir şekilde bizi soymak için fırsat kolluyorlardı. Artık bize o zaman ve sonra yardım etmek için yürüyen Yervant dışında hepimiz katırlara binmiştik.

Kürtler, Fırat kıyısına varana kadar bize çok kibar davranmışlardı, fakat Kürt topraklarına geçmemiz itibariyle bize karşı buyurganlaştılar. Genç adamlar flüt çalıyor ve bazılarımız şarkı söylüyorduk, böylece yolculuğun sıkıntılarını hafifletiyorduk. Ve "Boyun Eğmez Tanrı"yı söylediğimiz sırada birçok mülteci saklandıkları yerlerden çıkarak bize katıldı. Böylece yirmi beş kişiden oluşan kalabalık bir kafile haline geldik.

Artık kendimizi özgür hissediyorduk, hür bir topraktaydık ve hür havayı soluyorduk. Sadece yürümekten değil, katır sırtında gitmekten de hepimizin mecali kısa zaman önce tükenmişti. Ama şimdi tüm bunları, şarkı söyleyerek ve flüt çalarak, üzerimize yıllardır binen dehşet sessizliği kırarak unutuyorduk.

Kürt Beylerinden biri, katırın yükünü hafifletmek bahanesiyle, yükün bir kısmını kendi katırına yükledi. Bu hizmeti için bizden 10 Sterlin ücret istemişti.

Geceyi bir tepenin yanında, yataksız ve açık havada geçirdik. Üç-üç buçuk saat kadar uyuduktan sonra şafakla beraber tekrar yola koyulduk. Gece

11 dolaylarında Dersim Ermenileri köyleri Ağzunik'te bizi düğüne gelmiş misafirlermişiz gibi karşıladılar. Senin eski ulağın Kaymakam **Cemil Efendi**'nin evinde ağırlandığımızı da burada anmalıyım.

Ağzunik'teki Kürtler, her şeyimizi satmamız için ısrar ediyorlardı. Erzincan'da her şeyi bolca temin edebileceğimizi söylüyorlardı. Zaten hiçbir şeyimiz kalmamıştı. Çarşaflara sarılı eşyalar da 4 Sterline satıldı. 6 Sterlin nakdim olmuştu.

Sonra beş eşekle **İbrahim** de denilen **İdare**'nin malikânesine doğru yola çıktık. Bize Erzincan yolunda rehberlik yapacaktı ama bizim varışımızdan üç saat önce çıkmıştı. Kulübesini kullanımımıza veren Çemişgezekli Mrs. **Yazıcıyan** tarafından ağırlandık.

İdare'nin on dokuz yaşındaki kardeşi **Cafer**, içinde ne olduğunu tahmin etmek için çuvallarımızı kaldırıp, içlerinde binlerce Sterlin para olduğuna kendini inandırmış ve binlerce Sterlinlik zenginliği olan bir ailenin geldiği gibi yalan yanlış bir dedikodu yaymaya başlamıştı. Bu suretle kendi gibi birkaç aptalla beraber, soymak maksadıyla bize saldırdı. Bu sırada yeni bir Ermeni kafilesiyle Erzincan'a doğru yola düşmek üzereydik.

Koçuşağı Aşiretinden **İbrahim Ağa**'nın oğlu **Seyithan** altın saatimi gasp etti. Ertesi gün, **Zenop** ile **Luther** adlı bir Ermeni çocuğu **İbrahim Ağa**'yı başımıza gelenlerden haberdar etmek için Erzincan'a yola çıktılar.

Araksi ve **Arsen**, kılık değiştirerek Begavud'a gidip oradaki Ermenilerden bu haydut yatağından kurtarmalarını istemeye karar verdiler. O kadar maharetle kılık değiştirmişlerdi ki ben bile tanıyamadım. Akşam Mr. **Kaspar Boyacıyan**'dan bir mektup almama kadar Begavud'da kaldılar. **Boyacıyan**, Fırat Koleji öğretmenlerinden biriydi. Bana Bagavud ağası **Kaşo** ile birlikte yola çıkmamı tavsiye etti. Dört saatlik bir yürüyüş için 4 Sterlin 10 Kuruş ödedim.

Zoga'ya doğru yola çıktığımızda gece olmuştu. Geceyi bu köyde geçirdik. Ertesi gün öğle Ovacık'a vardık. Buradan birkaç katır kiralayarak Mercan Boğazı'na tırmandık. Dağın nispeten alçak yamaçlarında dahi rehber olmadan bir adım atmak bile imkânsızdı. Tehlikeli bir geçitti. Nehirler, bataklıklar ve dereler birbirini takip etti. En sonunda hızlı akan bir nehir olan Munzur'a vardık. Sadece bir kalastan oluşan üzerindeki köprü bizi korku içinde bıraktı fakat ölümün gölgesi üzerimizi ilk kez kaplıyor değildi. Sabaha karşı 3'te tepenin altına ulaştık ve dinlenmeden tırmanmak zorunda kaldık.

Öğlene doğru bizi sevinçle karşılayan Rus nöbetçilerine rastladık. On sekiz saattir yoldaydık ve bu yüzden hepimizin mecali tükenmişti. Ağus-

Tos'un ortasıydı ve soğuk,şiddetli bir rüzgar esiyordu, kendimize siper ettiğimiz köşede bile üşüyorduk, Bu yüzden yürümenin iyi olacağını düşündük.

Üç saat sonra dağın deniz seviyesinden yaklaşık 2750 Metre yüksekteki zirvesine ulaştık ve geceyi burada geçirdik. Burada on beş kişi Birbirimize sokularak ısınıp uyumaya çalıştık. Krikor adlı bir Rus- Ermeni'sine rastlayacak kadar talihliydik, bizi şafak sökene kadar bekletti. Yatak örtüsünü de bize verdi.

Sabahleyin, bir Rus asker grubuna bizi kendisi götürdü. Yemek pişiriyorlardı ve bize çay ikram ettiler. Rus nöbetçileri bize o kadar iyi davranıyordu ki bir süre için Türkiye'de yaşadığımız dehşeti unuttuk. Bize bolca ekmek ve şeker de verdiler. Küçük Armine'miz burada ilk Rusça cümleyi öğrendi: *"Davai stakan"* (Bana çay bardağını ver).

Yeterince dinlendikten sonra, Mr. **Krikor** bizi bir üzüm bağına götürdü. Orada iki yıl sonra ilk kez şarap içtik. Nihayetinde Erzincan'ın güneyinde şehre dört saatlik yürüyüş mesafesindeki Ekrek köyüne vardık. Burada dört ya da beş gün kaldık. Her şey bereketliydi.

Araksi, Yervant ve **Zenop** ilk çarak Erzincan'a yayan gittiler, bir at arabası kiraladılar. Ben de küçüklerle beraber onları takip ettim. Ekrek'te meyve ve sebzeler bedavaydı ama Erzincan'da hiçbir şey kalmamıştı. **Alice** ve **Armine** hastalandılar. Bir hafta beklemek zorunda kaldık.

Burada hiçbir ulaşım aracı yoktu. Vagonlarda seyahat etmek zorunda kaldık. Mama Hatun'a ulaştık. Sürücümüz ve arkadaşları bizi askeri nakliyat vazifesindeki subaya tanıttılar. O da bize nazikçe Erzurum'a otomobille gitmemiz iznini verdi. Gece bizi kendi evinde misafir etti. Adı **Yervant Zohrab**'dı. Ertesi gün öğlen, tarihi Erzurum şehrine vardık. Erzincan'da Türk ve Rus havacıları arasında iki hava savaşı olduğunu da belirteyim. Türkler fena mağlup olmuşlardı.

Erzurum'a ulaştığımızda cumartesiydi. Orada **Arsen** tifoya yakalandı. Üç hafta sonra **Arsen** iyileşir iyileşmez, **Zenop** ile **Araksi** de aynı enfeksiyon hastalığına yakalandılar. Hava çok soğuktu ve kendimizi koruyabileceğimiz hiçbir şeyimiz yoktu. Neredeyse çıplak vaziyetteydik. Tüm çocukların teker teker hastalanma tehlikesi dolayısıyla **Arsen**, **Alice** ve **Armine**'nin **Yervant**'la beraber, havanın nispeten daha ılıman olduğu Tiflis'e gitmelerinin iyi olacağına karar verdim. Ayrıca orada Amerikan ve Britanya Konsolosları aracılığıyla seninle iletişime geçmeleri çok kolay olacaktı.

Zenop ve **Araksi** Erzurum'da kırk gün daha kaldılar. İyileştikten sonra

Tiflis'e gelerek bize katıldılar. Tam o anda mutlu bir tesadüf eseri senin telgrafın ulaştı.

Burada bizimle aynı kaderi paylaşan ve Amerika'ya gitmek istedikleri için geçiş izni almaya çalışan birçok Ermeni var. Biz de senin tavsiyen doğrultusunda, Amerika'ya ya da Mısır'a gitmeyi tasarlıyoruz. Hepimizin sağlığı iyi. Özgürlüğümüz Tanrı'ya borçlu olduğumuz bir mucizeden başka bir şey değil.

Bu raporla beraber sana, kendi resmimi ve bütün ailenin fotoğrafını gönderiyorum. Fotoğrafta sadece sen ve **Arpeny** yoksunuz. Fotoğraflar Kürt kıyafetleriyle olan halimizi ve şimdiki durumumuzu göstermektedir.

Şimdi büyük bir hevesle seni görmeyi bekliyoruz. O gün geldiğinde sana saatler boyunca Almanların ve Türklerin Ermeni milletini imha etmek için işlediği suçların ayrıntılarını anlatabileceğim.

Raporumu bitirmeden önce değinmek istediğim bir şey daha var. Eğer Ermeni komiteleri hakikaten Türk Hükümetinin beklediği ayaklanma planını hayata geçirmiş olsalardı; Türk Hükümeti Ermenileri imha etmek için yürüttüğü bu şeytani tezgâhı gerçekleştiremezdi. Ve eğer gençleri Amele Taburlarına dağıtıp, kalanları da sürgün ederek, eli silah tutacak, kendini savunma kabiliyeti olan kimseyi bırakmasaydı, bunu başaramazdı.

"Sürgün"ün başında, biri göçer, biri yarı göçer ve üçüncüsü şehirlilerden oluşan üç Ermeni aşireti, Kürt komşularının dostluğundan yararlanarak kendilerini savunma girişiminde bulundular. Bugün halen direnmekteler. Bunların çoğunluğunu Tayan, Soran ve Haltan aşiretlerinden Ermeniler oluşturmaktadır. Eğer Ermeniler bizim bölgemizdeki Kürtlerle iyi ilişkiler geliştirselerdi bizim için ne kadar talihli olurdu. Böylesi bir durumda Diyarbakır ve Harput Ermenilerinin başına gelen belalar ya önlenirdi ya da büyük oranda hafifletilirdi.

Aşağıdaki bölüm sana bazı yerlerde Ermenilerin kendilerini nasıl kahramanca savundukları hakkında fikir verecektir. **P., Q., V., T.** ve **K.** Harput'a beni görmeye gelmişlerdi. Bana, Türklerin Diyarbakır'da da başka yerlerde yaptıkları mezalimin aynısını yapmaları halinde ne yapmak gerektiğini sordular.

Duraksamadan şöyle dedim: *"Kendinizi savunmak ya da Dersim'e kaçmak dışında bir yol yok."* Gerçekten de kendilerini savundular ve yalnız bunlar katliamdan kurtularak Dersim'e kaçanlar oldu. Orada önceden planlandığı gibi Kian, Modgan, Haltan, Botan ve Milli aşiretlerine sığındılar.

Türkler arasındaki genel fikir, katliamların ve sürgünlerin sorumluluğu-

nun büyük kısmının Almanlara düştüğüdür. Bununla beraber yeminlerle ve yalan vaatlerle zavallı insanların elinden silahlarının alınmasında Alman misyonerler de önemli rol oynadılar.

Gerçek şu ki Diyarbakır ve Harput Ermenileri. en zalimce tarzda şehit ve katledildiler. Öyle ki mezarları bile bilinmiyor. Ama ölüm sırası kendilerine geldiğinde bile, dudaklarında bir tebessümle hayatta kalan vatandaşları için yeni ve BAĞIMSIZ ERMENİSTAN'a olan inançlarından dönmediler.

ESTHER
MUGERDITCHIAN

THOMAS
MUGERDITCHIAN

"Kürtleşen Ermeniler" ya da "Kripto Ermeniler" Türkiye'de sıkça dillendirilen ve adeta bir şehir efsanesine dönüşen bir konu. Bu kitap, Kürtleşen Ermeniler meselesini dünya kamuoyuna duyuran ilk kaynak eser. Üstelik yazarları da Ermeni.

Bir Osmanlı Ermenisi ve İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nda görevli olan Thomas Mugerditchian tarafından 1919 yılında kaleme alınan kitap, Kürtleşen Ermenilerin kim olduğu sorusuna aşiretlerine ve yaşadıkları bölgelere, illere, köylere kadar yanıt vermektedir.

- Dersim Kürtlerinin ne kadarı Ermeni kökenlidir?
- Pakraduni kökenli aşiret reisi Seyit Rıza mıdır?
- Şeyh Sait'in dedesi Şeyh Ali Septi'nin aşireti Alikanlar aslında hangi Ermeni aşiretinin koluydu?
- Hacı Musa Bey'in Mutki aşireti gerçekte kimlerdi?
- Batmanlı Kürt Reşkotanlar ile Ermeni Rushdouniklerin bağı neydi?
- Orhan Miroğlu ve Musa Anter'in bağlı olduğu Mahallemi aşiretinin Ermeni, kökenleri nelerdi?
- Tayyip Erdoğan'ın ailesi Bakatoğulları ile Pakraduni / Bagratuni Ermeni hanedanı arasında bağ var mıydı?
- Milli aşireti, Bedirhanlar, Nakşibendi şeyhleri ve Ermenilerin ittifakı politik miydi, etnik miydi?

Mugerditchian'ın kitabında bu soruların yanıtına da ulaşacaksınız...

